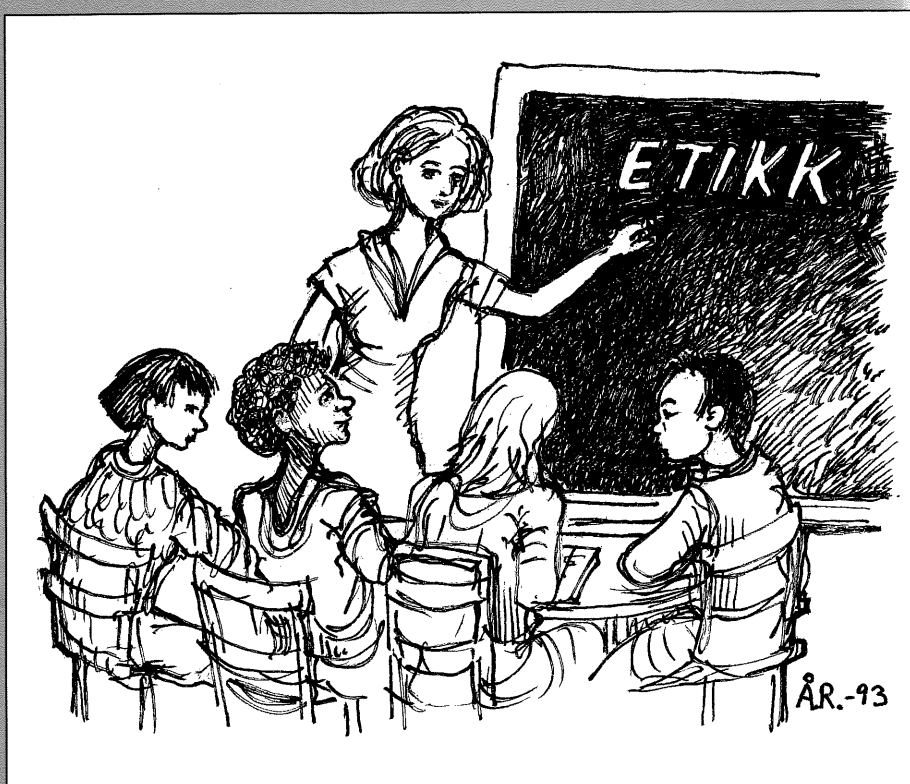

RELIGION OG LIVSSYN

Tidsskrift for
Religionslærerforeningen
i Norge

Tema: Finnes en fellesskapsetikk

Årgang 5, 1993 nr.

4

Den nye generelle læreplanen

Den nye generelle læreplanen er nå gått igjennom Stortinget og er gjort gjeldende med øyeblikkelig virkning. Altså skal vi nå forholde oss til denne planen! Og alle lærere i alle skoleslag har fått sitt personlige eksemplar. Lekker lay-out med flotte bilder gjør den til noe mer enn et vanlig forvaltningsdokument. Det signaliseres at dette er viktig, og dette bør bli folkelesning. Og hvorfor ikke? Med tanke på hvor mange som har barn i skolen, virker det fornuftig at de grunnleggende styringsdokumentene er lett tilgjengelig for andre enn spesialistene. Det er forøvrig viktig å legge merke til at det ikke er skoleloven som er endret, det er heller snakk om en nytolkning som riktignok måtte vedtas i Stortinget, altså ikke en tolkning som alternativ til andre tolkninger. Dette er den autoriserte tolkningen.

Hva er det så som står i den generelle læreplanen? Først og fremst kan vi legge merke til at den er ganske kompleks og gjentar det krysspress som lærere i skolen opplever. Dette er fint beskrevet i det siste kapitlet - Det integrerte menneske - der skolemålsettingens dialektiske eller polære struktur er formulert.

Skulle en lete etter «temaet» som i litterære verk, ser det ut til at det er to temaområder som får mye oppmerksomhet i ulike sammenhenger - det ene gjelder verdier, det andre kultur og felles tradisjoner. Dette betyr at denne planen - som både gjelder grunnskolen og videregående skole - setter skolens oppdragende rolle i fokus. Fagene er viktige, og fagkunnskap nevnes stadig som vesentlig. Likevel er det visjonene av mennesket i utvikling og modning som er det bærende i denne planen, også for videregående skole.

En viktig forutsetning for en slik menneskelig vekst er etter planen at en har arbeidet med de tradisjoner vi står i - ikke minst i vår egen norske sammenheng (men også med fremmed tradisjon!). Ord som kultur og tradisjon dukker da også opp i flere av kapitlene. Et av kapitlene heter Det allmenndannede menneske. Her finner vi stikkord som konkret kunnskap og helhetlige referanserammer, felles forståelse i et spesialisert samfunn. Det er snakk om nasjonal identitet i en tid med økende internasjonale kontakter, det dreier seg også om det å «snakke samme språk», altså fellesforståelse som forutsetning for å forstå litt av samfunnet som igjen er en forutsetning for å delta i demokratiet. Vi tror at religionsfaget og kristendomsfaget/livssynsfaget har viktige bidrag her. I disse fagene finnes et fortellingsstoff som ikke bare representerer norsk allmenndannelse, men som internasjonalt fungerer som en felles referanse på en rekke områder. Og mye av dette stoffet er arketyper for det vestlige menneskes grunnleggende livsfølelse. Vi kan tenke på israelfolkets befrielse, visjonen om det lovede land som flyter av melk og honning, lengselen etter den ikke-korruperte konge som skal styre med rettferdighet, profetenes avsky for religiøse offer når det er etisk handling som situasjonen krever.

Og først når et menneske kjenner tradisjonen kan det forholde seg til den i frihet, finne sin egen vei fremover (også en typisk vestlig tanke!) - på hjemlig eller fremmed vei.

Forholdet mellom vårt og det fremmede kommer i fokus ikke minst i etikken. Finnes det en fellesskapsetikk? Dette har vi latt det være et hovedtema i dette nummeret. Noen av aktørene i debatten har gitt sine bidrag. Dessuten har vi stoff om det livssynet vi ikke ser fordi det er blitt det vi ser med. Et viktig bidrag til vår tradisjon og selvforståelse.

RELIGION OG LIVSSYN

Organ for Religionslærerforeningen i Norge
Nr. 4, 1993, 5. årgang

Redaksjonskomiteen:
Bjørn Myhre (ansv.)
Harald Skottene

Redaksjonsråd:
Elisabeth Haakedal
Otto Krogset
Richard Natvig
Dagfinn Rian
Kari Vogt
Svein Olaf Thorbjørnsen

Illustrasjon:
Åsmund Risnes

Formgivning:
John Jones

Det planlegges 4 nummer i 1994

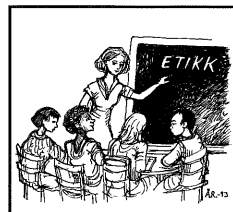
Tidsfrist for nr. 1, 1994:
1. februar

Trykk:
Allservice A/S, Stavanger

Opplag dette nummer:
600

Redaksjonens adresse:
Religionslærerforeningen
v/Bjørn Myhre
Berg Videregående Skole
John Colletts allé 106
0870 Oslo

ISSN 0802-8214

Innhold

Leder 2

Foreningsnytt 4

Oddbjørn Leirvik: 7

*Fellesskapsetikk i et
flerkulturelt Norge*

Gunnar Heiene: 15

*Fellesskapsetikk –
muligheter og grenser*

Erling Birkedal: 16

*Felles religions- og
livssynsundervisning i grunnskolen*

Per Anders Aas: 19

*Den blinde flekken –
om liberalismen som livssyn*

Kristin Aalen Hunsager: 24

*Tør vi snakke om tvil og tro?
Eksempel fra samtale i NRK mellom
Odd Einar Dørum og Levi Fragell*

Bokomtale 31

Feil i forrige nummer:

Den nye redaksjonsmedarbeideren Trygve Rø er teolog, og har filosofi som fag, ikke kristendom og idéhistorie som vi skrev.

Toårsberetning 1991-1993 for Religionslærerforeningen

1. Styret.

Styret har bestått av Bjørn Myhre, leder (Berg vgs); Arna Østnor, nestleder (Berg vgs), John Egeland, sekretær (Eidsvoll vgs), Tove Magnus, kasserer (Persbråten vgs), Lovise Hodne (Fagerborg vgs), Bjørn Gjefsen (Bjørnsletta ungdomsskole), Grete Sevje (Hauketo ungdomsskole). Varafolk har vært Klaus Lågøyr (Hokksund vgs), Kari Benum (Oppegård). Bjørn Gjefsen trådte ut av styret våren 1993 av personlige grunner. Styret har hatt 3 møter hvert semester.

2. Landsmøte 1991.

Landsmøtet 1991 ble avholdt 1. november på Haraldsheim ved Oslo i forbindelse med kurs som foreningen arrangerte i samarbeid med SLS. Det var 23 stemmeberettigede medlemmer til stede.

3. Landsmøtekurset.

Styret arrangerte i forbindelse med landsmøtet for foreningen et 2-dagers kurs med tittelen Elev - tekst opplevelse. Kurset ble avholdt på Haraldsheim ved Sinsen, Oslo med både dansk og svensk foredragsholder: Svend Bjerg, Universitetet i København, snakket om **Bibelske fingeravtrykk i litteraturen**. Sven-Åke Selander, lærerhøgskolan i Malmø, snakket om **Opplevelse, symboler och religionsundervisning**. Fra SLS stilte dramalærer Tove Ilsaas med **Ord - Indre bilde - handling**, et foredrag som i høyeste grad brakte forsamlingen ut på gulvet! Videre Arnt Stabell-Kulø med **Myter i klasserommet**, og Carl Fredrik Engelstad viste bilder som viste ulike oppfatninger av Jesus gjennom kunsthistorien.

4. Religion og livssyn.

Religion og Livssyn har kommet ut etter planen med 4 nummer i året.

Temaene for 1992 har vært: Nr. 1/92: Nyreligiøsitet i Norge. Nr. 2/92: Lærebøker i religionsfaget. Nr.3/92: Ungdomsskolen i fokus. Nr. 4/92: Sekten. Nr. 1/93: Lærebokvurderinger. Nr.2/93: Bilder i religionsundervisningen. Nr. 3/93: Hinduisme. Nr. 4/93: Etikk.

Redaksjonen har bestått av Bjørn Myhre, ansvarlig redaktør, Harald Skottene og Bjørn Gjefsen. Bjørn Gjefsen gikk ut av redaksjonen sommeren 1993. Som erstatning er kommet Trygve Rø. Øystein Sandsdalen har overtatt abonnents- og medlemsregisteret. Redaksjonsrådet, som gir råd og tips til temaer vi kan ta opp, har vært innkalt en gang i denne perioden. Bladet trykkes hos Allservice i Stavanger, som også lager layouten.

5. Styrets virksomhet.

Foruten den vanlige driften har arbeid med fagpolitiske saker hatt endel oppmerksomhet. Vi vil her trekke fram følgende:

Leseplikten for Religion i videregående skole

Denne saken kom opp i forbindelse med at NUFO bestemte seg for å fremme krav om lavere leseplikt i religion, etter mange års påtrykk. Kravet var 19 timer. Forhandlingene mellom NUFO og KUF ble som kjent brutt og saken gikk til nevnd. I nevnden var riksmeglingsmann Reidar Webster oppmann. Kjennelsen ble 21 timer. Etter dette (våren

1992) sendte Religionslærerforeningens styre en redegjørelse for saken slik vi ser den med konkrete spørsmål til Departementet;

1. Hva er det som gjør det mer arbeidskrevende å undervise i emnet religion/etikk på grunnkurs enn i faget religion på 3. trinn?
2. Kan Departementet tenke seg å rette opp denne urettferdigheten i leseplikt?

Foreningen har ennå ikke fått svar på henvendelsen.

Styret fikk melding fra medlemmer i ulike fylker som lurte på om ikke denne endringen i leseplikt skulle få lønnsmessige konsekvenser, noe som altså ikke var skjedd i deres fylke. Foreningen har derfor vært pådriver for at fylkesskoleadministrasjonene skulle gjøre lesepliktforandringen kjent fortest mulig.

Fagplansaken

Etter at RVO var ferdig med behandlingen av forslaget til ny fagplan, ble den oversent Departementet. Den er ikke godkjent. Fagplanen av 1976 gjelder fremdeles.

Stortingsmelding 33 og opptaksregler for høyskoler/universitet

Stortingsmelding 33 gav anledning til endel hodebry. Det var begrepet studiekompetanse som var problemet. Blant fagene som etter denne meldingen skulle gi studiekompetanse var ikke religion nevnt. Vi var usikre på hva dette ville bety for religionsfaget når det gjaldt praksis for opptak ved høyskoler. Ville det bety at religion kunne falle ut ved bestemte anledninger? Vi skrev til Departementet, og svar kom nokså fort: «Det vanlige er at alle (departementets uth.) karakterer teller ved opptak til universiteter og høyskoler.»

Fra høsten 1993 teller m a o religion til studier hvor det tidligere ikke ble krevd, f eks medisinstudiet i Oslo.

Arbeid med fritaksparagrafen.

Utover året 1992 kom det tydelige signaler om at opphevelse av fritaksparagrafen var en mulighet. Bl.a. innstilte RVO helt entydig på dette. Det viste seg at dette var en sak som skulle gjennomføres samtidig med at Reform 94 skulle vedtas. Styret foretok seg derfor intet offisielt. Så endelig ble dette vedtatt forsommeren 1993 - trodde vi - og skrev om dette i Religion og Livssyn. I etterkant har det vist seg at Stortinget takket være en voteringstabbe ikke fikk med dette til tross for en enstemmig komiteinnstilling. Styret driver oppklarende virksomhet, men det er vrient å komme til bunns her - ingen har skylda og vil legge den på andre heller. Saken er mao ikke formelt vedtatt. Vi har i sakens anledning sendt brev til Gudmund Hernes, og til lederen i Kirke- og undervisningskomiteen, John Lilletun.

Reform 94

Styret laget høsten 1992 egen høringsuttalelse til forslaget om generell fagplan (gjengitt i R&L, nr.4/92). Her hilser vi velkommen den verdibevissthet planen bærer bud om. Planutkastet ber om hjelp fra lærere i arbeidet med å koble generell læreplan til fagplanene. Foreningen tilbød seg å bidra med sin kompetanse her.

Endelig la vi vekt på at med et slikt planutkast må alle elever i videregående skole få undervisning i religion/livssyn/etikk.

I tråd med overstående sendte Religionslærerforeningen forslag til fagplangruppe til Departementet.

6. Økonomi.

Foreningens økonomi er noe svekket, men ikke uten kontroll. Hovedårsaken er at produksjonen av bladet er blitt dyrere fordi trykkeriet også har gjort uttegningen (lay out) og i noen tilfeller satsen. Noen produksjoner har også vært store. Styret vil bli derfor innstille på at medlemskontingenten går opp til neste år. Ferdig regnskap vil foreligge til landsmøtet.

7. Til slutt.

En slags konklusjon er at styret opplever at foreningen er viktig for religionsfaget i videregående skole. Ungdomsskolen er nok fra vår side blitt liggende noe i dødvane, selv om et av numrene av bladet er viet ungdomsskolen. Styret håper at Foreningen fremdeles har et vekstpotensiale både når det gjelder medlemmer og når det gjelder oppgaver. At det er spennende saker på dagsorden i den nærmeste fremtid, er sikkert. Reform 94 fører jo med seg at religion og etikk får en bredere plass i videregående

skole, bli skal Økonomisk-administrativ linje ha religion som fag.

Det har nok vist seg at det er flere ønsker og muligheter enn det er kapasitet og krefter. F eks har det ikke vært anledning til å inngå noe organsiert samarbeid med søsterforeningene i de nordiske land, selv om det har vært pleid personlige kontakter.

Både i Stavanger og i Nedre Telemark har det vært arbeidet aktivt for å få i stand lokale avdelinger, og selv om det ikke kommet i gang noe instituert arbeid, bør det legges vekt på det sonderingsarbeid som har vært gjort fordi det gjør at man vet om hverandre og har anledning til samarbeid.

Et nytt landsmøtekurs hadde vi ikke kapasitet til å arrangere og har derfor hengt oss på MF's kurs. Vi ser frem til turen som foreningen arrangerer til Tyrkia i påsken og håper at den kan bidra til noe mer personlig fellesskap blant medlemmer enn det Foreningen hittil har klart å legge forutsetninger for.

TEMA

Oddbjørn Leirvik:

«Fellesskapsetikk i et flerkulturelt Norge»

Oddbjørn Leirvik har vore med i eit samtaleforum ved Nansenskolen på Lillehammer, med overskrifta «Fellesskapsetikk i et flerkulturelt Norge». Ei gruppe med representantar for alle større religions- og livssynssamfunn i landet har vore samla til ei serie av møter over ein periode på eitt år. I juni i år la dei fram resultatet av samtalanane på ein open konferanse, som mange la merke til. I denne artikkelen legg Leirvik fram eit konsentrat av desse tankane. Vi har òg bede Gunnar Heiene, førsteamanuensis i etikk ved MF, dessutan studierektor ved IKO, Erling Birkedal om å kommentere artikkelen.

BAKGRUNN

Bakgrunnen for samtaleforumet var eit initiativ frå Nansenskolen. Nansenskolen søkte Kommunaldepartementet om midlar til eit samtaleprosjekt som skulle ha som formål «å belyse de ulike livssynsretningenes bidrag til et felles verdigrunnlag i et flerkulturelt Norge». Sakleg sett var målet både å prøve ut sjansane for å etablere ein grunnleggande fellesskapsetikk på tvers av livssynsmessige skiljelinjer, og å søkje løysingar på praktiske konflikter som kan oppstå når religionar og livssyn skal leve saman.

Eit viktig delmål ved prosjektet var å knyte personlege band mellom menneske frå ulike religiøse og livssynsmessige miljø. Gruppen vart såleis sett saman mykje på grunnlag av personlege kriterier. Alle medlemmar av samtaleforumet har likevel vore rotfesta i sine respektive trus- og livssynsamfunn, og ikkje berre representert seg sjølve.

Det må kunne seiast at den samtalegruppa som har møttest på Nansenskolen har gjort ei historisk erfaring i det norske samfunnet. Fram til for ti-tjue år sidan var norsk livssynsdebatt ein holmgang mellom kristne og humanetikarar, samt indrekyrkjeleg krangling. Så har Norge dei siste tiåra blitt ein del av verda også religiøst sett. Vi har fått ein muslimsk minoritet på ein stad mellom 40 og 50 000 menneske, alt etter korleis ein reknar; ei katolsk kyrkje med eit mangfald av nasjonale identitetar; og nokre tusen som høyrer til dei andre verdsreligionane. Norge har i nokon grad blitt eit *multireligiøst* samfunn,

noko som også den blomstrande nyreligiøsitet bidrar sterkt til.

SAMTALEFORUMET

For første gong i denne nye, norske konteksten har så representantar for alle dei store religions- og livssynssamfunn i Norge møttest til eit forpliktande samarbeid om å formulere *felleskapsverdiar* for det fleirkulturelle Norge. Det har vore eit stort spenn gruppas: Humanetisk Forbund har site ved same bord som muslimar, eg hadde så nær sagt med kristne midt i mellom, og med alle dei store verdsreligionane representert. I samtaleforumet ved Nansenskolen har det vore fire kristne – to frå Den Norske Kirke, ein katolikk og ein metodist – to humanetikarar, to muslimar, ein jøde, ein hindu, ein sikh, ein buddhist og ein frå Baha'isamfunnet. I tillegg har ein frå innvandringsavdelinga i Kommunaldepartementet vore med, for å representere styresmaktene, og to frå Nansenskolen. Nansenskolen var ikkje noko tilfeldig valg av møteplass: Skulen har sine røter i den kristne humanismen her til lands, og har gjennom dei seinare åra bidratt til å mjuke opp frontane mellom kristne og humanetikarar gjennom sine årvisse livssynsseminar. No har Nansenskolen tatt eit steg vidare, og ønskjer å bli ein arena også for den nye religionssamtalen i Norge – m.a. ved årlege religions- og livssynsseminar.

TEMA FOR SAMTALEN

Kva har vi samtalt om? Ja, det har vore alt frå dei store globale spørsmål om religion og menneskerettar til dei nære og påtrengande spørsmål om religion og livssyn i den norske skulen. Vi har prøvd å forankre samtalanane våre i den nære, kvardagslege virkeligheten. Derfor har vi brukt mykje tid på å drøfte spørsmål som har med livsløpet å gjere. Med det meiner vi alt frå dei store spørsmål ved livets byrjing (som bioteknologi og abort), via det som gjeld forholdet mellom barn og foreldre, seinare samliv og ekteskap, heilt

fram til dei store spørsmål ved livets slutt (særleg då spørsmålet om euthanasi).

VERDIVALG I DET NORSKE SAMFUNNET

På mange av desse områda står det norske samfunnet idag overfor store og konsekvensrike avgjerder. Ofte blir avgjerdene tatt utan nokon verkeleg djuptgåande samtale om kva verdiar samfunnet skal bygge på i si lovgiving. Den store meldinga «Om mennesker og bioteknologi» var rett nok ute på ei omfattande høyring før ho vart vedtatt i sommar. Men i Stortinget vart ho banka igjenom på eit par-tre timar, medan det same Storting brukte dagar og veker på UNI-Stobrebrandsaka.

Vi har elles nyleg fått ei ny ekteskapslov, der det gamle forbodet mot tvangsekteskap vart tatt bort fordi ein trudde problemet høyrde fortida til, heilt til ein oppdaga av bortgiftning av tenåringsborn enno er høgst levande i delar av den norske innvandarkulturen. Barne- og Familiedepartementet vurderer no å fremme forslag om å ta inn att lovforbodet. På eit anna følsomt område har Helsedirektoratet bedt om at det blir vurdert å innføre eit uttrykkeleg lovforbod mot kvinneleg omskjering. Like etter blir det kjent at legar på ein del norske sykehus praktiserer igjen-sying av omskorne kvinner etter fødselen, i respekt for deira kultur og integritet. Kva skal vere lov i det norske samfunnet, kva skal vi oppmuntre til, kva skal samfunnet sette klare og tydelege grenser for? I den andre enden av livsløpet blir det formulert private lovforslag som vil ta bort straffereaksjonane mot dødshjelp, medan legestanden prøver ut grensene på eiga hand.

Og over våre individuelle livsløp og diskusjonen om det norske samfunnet sine lovreguleringar reiser dei verkeleg store og globale utfordringane seg: Korleis mane religionskrigane sitt spøkelse ned i grava igjen, korleis bli fri frå forbrukarsamfunnet sitt tyranni, korleis unngå dei heilt store økologiske katastrofene?

KRISTNE OG HUMANISTISKE VERDIAR – OG INDRE MOTSETNINGAR

Det er mi overtyding at ein kvar samtale om dei avgjerande spørsmål i vår tid vil ha eit aspekt av livssynssamtale og religionsdialog i seg. For det handlar om fundamentale verdiar og grunnleggande verdivalg. Og den som trur at vi har gitt ei avgjerande retning for framtida ved å mane til samling om «kristne og humanistiske verdiar», har vi i realiteten sagt svært lite om kva valg vi skal ta. For reint faktisk rommar både kristendommen og humanismen eit utal av posisjonar, og ofte vil vi stå overfor kryssande alliansar mellom religionane. Det ser vi i det minste når vi kjem nær nok innpå kvarandre, som i samtaleforumet på Nansenskolen.

Sjølv på avstand kan vel dei fleste sjå at i mange sentrale verdispørsmål går skillelinjene på tvers av religionsgrensene. For å ta nokre aktuelle saker som eksempel: Norske kristne og norske humanetikarar vil kunne vere gode allierte i den prinsipielle og internasjonale motstanden mot dødsstraff, mot muslimske fundamentalistar (og kristne av same stykke) som måtte meine at vi har rett og plikt til å straffe med døden. Men i motstanden mot legalisering av dødshjelp, eller i arbeidet for å endre abortlova, vil mange kristne snarare vende seg til muslimane for å finne allierte mot humanetikarane. Heilt til vi set oss ned ved same bord, og oppdagar at røyndommen er meir nyansert enn som så. Muslimane let det skine igjennom at dei ønskjer å tenkje igjennom spørsmålet om dødsstraff frå grunnen av. Og humanetikarane viser oss at det heller ikkje er så eintydig kva Humanetisk Forbund står for i saker som abort og dødshjelp. Også der er det stadig fleire som blir alarmert av aborttala, og slett ikkje alle humanetikarar ønskjer å legalisere dødshjelp. Tvert om er det ein levande debatt om dette mellom humanistar idag. Kva med spørsmåla om ekteskap og samliv? På Nansenskolen stod kristne, humanetikarar og muslimar saman om å uttale at «Ekteskapet

og det ordnede, livslange samliv må fortsatt oppmuntres, styrkes og beskyttes av samfunnet. Idealet om det livslange samliv reflekterer verdier som er fundamentale i alt menneskelig samkvem ... og må hevdes som den ideelle ramme om kjærlighet og barneoppdragelse».

I samtaleforumet på Nansenskolen har vi hatt mange diskusjonar om kor vidt det store skillet går mellom dei som har eit sekulært livssyn på den eine sida, og dei som er religiøse og har syn for dei åndelege dimensjonane ved tilveret på den andre. Nokre av dei religiøse representantane har hevda at den avgjerande skillelinja går mellom dei som gjer dette livet, mennesket og den foranderlege menneskeretten til alle tings målestokk – og dei som vil underkaste seg lydigheten mot Gud, forplikte seg på evige verdiar og søke åndelege løysingar på timelege problem. Er det slik? Eller er det heller slik at dei store forskjellane i verdistandpunkt går heilt på tvers av kven som kallar seg «sekulær» eller «religiøs» – humanetikar, kristen og muslim?

Ofte er mangfaldet og motsetningane innanfor livssyna våre tydelege nok, andre gongar er dei meir skjult. Men med dei store og uventa endringane vi er vitne til på den globale scena idag, skulle vi vere mentale førebudde på at det kan skje store endringar også innanfor religionane, fordi maktkonstellasjonane plutsleg endrar seg, eller fordi ein kan hauste fruktene av eit langsiktig arbeid for forandring. Kven veit om og når den katolske kyrkja vil endre sitt offisielle og restriktive syn på prevensjon, skilsmisse og gjengifte, eller kvinnelege prestar? Det kan skje før vi veit ordet av det, eller aldri. Kven veit om og når islam vil ta eit prinsipielt oppgjær med kvinnekriminerande lovtradisjonar, eller sjå at vedkjenninga til den Gud som er større enn oss alle forbyr oss å ta liv i Guds namn? Det kan skje når som helst, eller aldri. Kven veit når dei store kyrkjesamfunna vil opne seg for å akseptere homofilt samliv, med dei same kri-

teria for livslang og trufast kjærlighet som for heterofilt samliv? Det kan skje når som helst, eller aldri. Og kven veit om Humanetisk Forbund om nokre år har blitt ein verdikonservativ bastion, etter som fronten mot kyrkja ikkje lenger blir det viktigaste, men snarare leitinga etter forpliktande, humanistiske verdiar? Det kan skje før vi veit ordet av det, eller utviklinga kan gå i motsett retning.

Uansett kva framtida vil gi oss, trur eg vi må vere innstilt på å leve med store meningsnyansar og til dels sprikande motsetningar innanfor dei ulike tradisjonane. Om dei store trussamfunna likevel vil overleve som samlande strukturar, eller om ein snarare vil sjå ei globalisering av den amerikanske modellen med «kvar mann sitt kyrkjesamfunn», det vil berre tida vise.

SKULEN SOM FELLESARENA

For meg står det klart at det fremste utfordringa i leitinga etter ein fellesskapsetikk i det fleirkulturelle Norge må vere å utvikle ein fellesarena for samtalen om dei store verdispørsmål. Har vi ein fellesarena i det nye Norge?

Vi har i det minste hatt éin, til no. Vi har enhetsskolen. I det siste har det vore ein del oppstuss i media om eit muslimsk privatskuleinitiativ i Oslo. Men same korleis det skulle gå med dette og evt. andre liknande initiativ vil det store fleirtalet av muslimar framleis bli verande i det offentlege skulen. Privatskulefenomenet i Norge er jo elles eit *kristent* fenomen, med bakgrunn i at ein del kristne trussamfunn har ønskt å gi borna eit kristent tilbod med ein annan profil enn det den lutherske forankra enhetsskolen har kunna gi. Derfor har vi fått katolske, adventistiske og gammal-lutherske friskular, og siste skot på stamma er den karismatiske trusbevegelsen sine privatskuleprosjekt.

I ei tid då folk meir medvite søker ein religiøs identitet, og det i eit meir mangfaldig religiøst landskap enn før, er det nokså openbernt at enhetsskolen må utvikle seg, og

møte den religiøse utfordringa på ein annan og meir kreativ måte enn no. Religion har lenge vore eit stebarn i skulen, trass i våre formålparagrafar. Kristendomsfaget har lenge hatt ein lav status, sjølv om det heilt klart er på veg oppover igjen i dag, og det skjer mykje spennande utviklingsarbeid i dagens skule innanfor kristendomsfaget. Men uansett ber vi med oss oppsplittinga i kristendoms- og livssynsfaget, og elevflokkene blir systematisk delt når dei djupaste spørsmål, etikken og menneskeslekta sine store fortellingar skal på timeplanen. Oppdelinga smertar mange lærarar, ikkje minst dei som har det overordna ansvaret for ei klasse, og som vil prøve å utvikle ei djuptgåande samhold i klassa. På mange skular har det då også utvikla seg ein praksis at ein ikkje deler elevflokkene i kristendom og livssyn i første klasse, fordi det ville øydelegge oppbygginga av klassa sin identitet. Småungane forstår jo heller ikkje så lett kvifor dei skal gå kvar for seg når dei skal snakke om Gud og korleis vi skal leve! Men så, frå andre klasse, er det inga bønn. Då skal dei i kvar sitt klasserom, til «kristendom» og til «livssyn».

Livssynsfaget er som kjent kjempa fram av humanetikarane i Norge, som eit opent tilbod for alle dei som har krav på fritak for kristendomsundervisninga. Kanskje var oppdelinga historisk nødvendig i norsk skule. Men skal den vere framtida sin modell?

Eit hovudproblem ved modellen i dei mest fleirreligiøse stroka av landet vårt, særleg då i Oslo sentrum, er at livssynsfaget slett ikkje maktar å samle alle dei ikkje-kristne elevgruppene. Store delar av den muslimske foreldregruppa har valt bort livssynsfaget, kanskje fordi dei oppfattar det som eit sekulært, halvvegs ateistisk alternativ. Mange skular sementerte denne bortvelginga ved å parallelegge morsmålsundervisning med livssynskunnskap på timeplanen. Og skolemyndighetene har gladeleg kjøpt seg fri frå den pedagogiske utfordringa det ville vere å integrere dei muslimske elevane *som mus-*

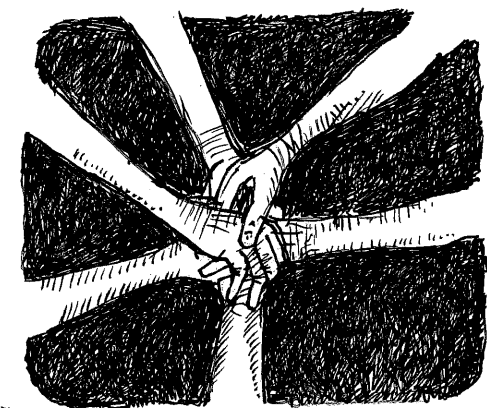
limar, og istaden late pengane gå til koranundervisninga i moskeane, som om det var eit likeverdig alternativ. Dermed står vi idag overfor den situasjonen at ein stor del av den muslimske elevgruppa går igjennom grunnskulen utan å få ei særskilt undervisning i den kristne og humanistiske kulturarven, sjølvsagt heilt i strid med Mønsterplanen sine intensjonar. Samstundes får muslimane heller ikkje noko aktiv stadfesting av sin eigen religiøse identitet frå skulen si side.

MÅLSETTINGAR FOR EI FELLESUNDERVISNING

Med denne problemhorisonten som bakteppe har samtaleforumet på Nansenskolen samla seg om eit forslag om å utvikle ei obligatorisk fellesundervisning i religion, livssyn og etikk i grunnskulen.

- 1) Å formidle ein kulturarv, med vekt på den kristne og humanistiske kulturarven, men også med aktiv bruk av dei andre tradisjonane som er representert i klasserommet.
- 2) Å styrke den enkelte elev sin eigenidentitet, slik at alle elevar kan få kjenne at deira identitet blir tatt på alvor, blir løfta fram og får vere eit positivt bidrag til fellesskapet.
- 3) Å gi trening i tverrkulturell og tverreligiøs kommunikasjon – og ei slik trening, den vil skulen ofte vere heilt åleine om å tilby. Det er derfor vi treng så sårt ei rom for felles samtale i skulen!

Forslaget vårt står ikkje i tradisjonen frå dei gamle verdinøytrale konseptane om eit samlande, konfesjonsfritt livssynsfag som skal vere nøkternt orienterande og ikkje ta stilling. Vi ønskjer oss ei fellesundervisning som *både* har eit tydeleg kristent og humanistisk tyngdepunkt, og som samstundes gir spelerom til andre tradisjonar, og framelskar deling og samtale. Dette står kristne, huma-

netikarar og muslimar, og alle dei andre, samla om å foreslå.

Denne kanskje oppsiktsvekkande samlinga om eit fellesfag som er *både* profilert og ope svarer til ein stor grad av samstemmighet i dei ulike moralske spørsmål vi har drøfta i samtaleforumet. Kanskje er det slik at dei av oss som er interessert i å gi verdispørsmål og religion ein høg plass i skule og samfunn, er felles allierte mot i den snikande verdioppløysinga og likegyldigheten som vi ser i samfunnet og i oss sjølve?

Og det handlar ikkje berre om religionsfaget si organisering. Heile skulekvardagen må i langt større grad enn i dag reflektere at verdiar og livssyn styrer liva våre.

STYRKING AV EIGENIDENTITETEN

No vil likevel mange spørre om barn i grunnskulen er modne for ein samtale om dei store verdispørsmål på tvers av grensene. For religionsundervisninga sitt vedkomande vil mange meine at vekta må ligge på å forme ein tydeleg eigenidentitet. Med ein slik tankegang vil ein både kunne satse på ei ytterlegare opprusting av kristendomsfaget, og gjerne også ta til orde for islamundervisning som eit tredje alternativ til kristendom og livssyn i skulen. Mønsterplanen opnar aller-eie i prinsippet for slik «annen religionsundervisning» i skulen. Mange muslimar ønskjer det, fordi dei ser at Koranpugginga i

moskeen ikkje er nok til å forme ein berekraftig muslimsk identitet for borna. Og dei vil at skulen skal hjelpe dei med dette, sjølvagt helst med kvalifiserte muslimske lærarar.

KOMBINASJONSMODELLAR

Sjølv trur eg at det kan finnast mange spennande kombinasjonsmodellar mellom separatundervisning og fellesundervisning. Eg trur det kunne vitalisere heile skulen om kristendom og islam kunne få stå ved sidan av kvarandre som to forskjellige religionsfag, på dei skular der det er grunnlag for dette, og sjølvstøtt med livssyn som alternativ for dei andre. Og så i kombinasjon med dette: Ei form for fellesundervisning i samla klasse.

Nokre vil ta til orde for oppdeling i éin time fellesundervisning og éin time separatundervisning på alle klassetrinn. Ein del Oslo skular har eksperimentert med denne modellen for kristendoms- og livssynsfaget. Andre tenkjer seg at vekta skal ligge på separatundervisning i småskulen, med gradvis større vekt på fellesundervisning oppover i klassetrinna, fram mot eit fullt utbygd fellesfag i ungdomsskulen.

Modellane er mange, og det finst mange nyansar i synspunkta til oss som har vore med i samtalegruppa på Nansenskulen. Det vi imidlertid står samla om, er forslaget om å utvikle ei form for samlande, obligatorisk undervisning i religion, livssyn og etikk.

Tenk kor spennande det kunne bli i skulen om heile klassa sat saman når Jesusfortellingane vart lesne, gjerne nokre fortellingar om Muhammed også i klasser med mange muslimar, men mest om Jesus, og mykje om menneskerettane i den etiske samtalen, for vi vedstår oss våre kristne og humanistiske

røter. Tenk kor spennande om elevane fekk vere gjestar hos kvarandre i feiringa av religiøse høgtider (og på FN-dagen, så dei sekulære humanistane også får sin høgtidsdag).

Religionsmøter er spennande, stimulerande òg – men dei er også konfliktfylte. For livssyn og religion har sprengstoff i seg, og det er ikkje slik at alle religionar «eigentleg» står for dei same verdiane. Men kvar skal den oppveksande slekta få trening i konstruktiv konfliktløysing på moralen og religionen sine område, om ikkje i skulen?

FRIDOM OG GRENSER

Mange tema for religionsamtalen både i skulen og i samfunnet elles vil på eitt eller anna vis handle om *fridom og grenser*. Og er det ikkje nettopp samtalar på tvers av grensene (kjønnsgrenser, religionsgrenser) som kan gi det beste perspektiv for dialogen om menneskeleg *fridom*? Men den felles samtalen må også handle om *grenser* – dei forpliktande grensene vi saman må sette for menneskeleg utfalding dersom livet skal bli godt å leve og jorda skal bestå. Om ikkje skulen skal trene oss i denne samtalen om fridom og grenser i det 21. hundreåret, kven skal då gjere det?

Oddbjørn Leirvik.
Teolog. Arbeider nå som prest
i Emmausarbeidet i Den Nordiske
Kristne Buddhistmisjonen.

Adresse:
Valdresgata 13 C,
0557 Oslo

Gunnar Heiene

Felleskapsetikk – muligheter og grenser

Det tales for tiden mye om moralkrise og behov for etisk opprustning. Den tyske katolske teologen Hans Küng gir følgende dystre skildring av den vestlige verdens krise i boken *Etikk for verdens fremtid* (1991):

«Ødeleggelse av alle tradisjoner, av en mer omfattende livsmening, av absolutte etiske målestokker og mangel på nye mål med de psykiske skader som følger av en slik mangel. Mange mennesker vet idag ikke lenger hvilke grunnleggende valg de skal treffe i de daglige større eller mindre avgjørelser i sitt liv, hvilke preferanser de skal følge, hvilke prioriteringer de skal sette, hvilke forbilder de skal velge.» (S. 29.)

Samtidig med at vi i vår kultur er blitt usikre på vårt eget verdifundament, møter vi utfordringen fra det flerkulturelle og i noen grad multireligiøse samfunn som er i ferd med å vokse fram i dagens Norge. At det i denne situasjonen blir stadig mer påtrengende å stille spørsmålet om hvordan vi kan nå fram til en fellesskapsetikk på tvers av religiøse,

kulturelle og livssynsmessige skillelinjer, er ikke til å undre seg over. Mens vi inntil for 10-15 år bare siden var opptatt av diskusjonen mellom kristen og human etikk, er det i dag en rekke andre aktører på vår norske arena, først og fremst muslimer og tilhengere av nyreligiøse strømninger.

Samtalene i regi av Nansenskolen er et forsøk på å komme videre i denne situasjonen. Men det er ikke bare i vårt land at slike spørsmål nå drøftes. Nylig ble en «Erklæring om en global etikk» undertegnet av representanter for en rekke ulike religiøse retninger under en konferanse i Chicago. I innledningen heter det blant annet:

«Vi bekrefter at det finnes et felles sett av grunnleggende verdier i religionene, og at disse danner basis for en global etikk. (...) Det finnes en ugjenkallelig, betingelsesløs norm for alle områder av livet, for familier og fellesskap, for raser, nasjoner og religioner.»

Men *hvordan* skal vi så mer konkret tenke oss en slik felles forpliktende etikk? Hvilke muligheter finnes, og hvor går grensene for en slik fellesskapsetikk? Vi må i alle fall gi avkall på illusjonen om å bygge om en nøytral, vitenskapelig etikk på rent empirisk basis. Svaret ligger heller ikke i en strengt personalistisk etikk med utgangspunkt i det grunnleggende møte mellom et jeg og et du.

Det har lenge vært et slags dogme at vi i alle fall må unngå å trekke religiøse oppfatninger inn i diskusjonen om et felles forpliktende verdigrunnlag for samfunnet. Skal vi lykkes i å etablere et verdifellesskap, må vi begrense oss til det som samler, og styre unna de vanskelige livssynsspørsmålene.

Innenfor en konsekvent liberalistisk tenkemåte blir livssynspluraliteten ikke noe problem, men tvert imot en berikelse. Personlig etiske livsdealer er verdifulle, men ingen må forsøke å opphøye sine egne idealer til norm for samfunnet som helhet. Her må vi holde oss til en minimumsmoral som dekker de mest nødvendige feltene, stadig ifølge en liberalistisk oppfatning.

Det har vært levert mange utkast til en slik samfunnsmessig minimumsmoral, basert på grunnnormer som gjensidighet, ansvarlighet, nestekjærlighet eller lignende. Men problemet med slike utkast er at det lett oppstår en uoverstigelig kløft mellom de personlige etiske idealer, som altså er livssynsmessig forankret, og de samfunnsmessige verdier, som gjerne blir nokså pragmatiske og lett reduseres til konvensjoner og ytre regler for atferd. Det spørsmål som det her ikke gis noe svar på, er hvordan en dypt forankret personlig moral kan kombineres med en forpliktende fellesskapsmoral.

Dersom vi avviser den liberalistiske variant, som skiller disse to former for moral fra hverandre, eller som implisitt hevder at bare en liberal humanisme kan danne basis for en fellesskapsmoral, står vi igjen med følgende problem: Må våre veier skilles på grunn av ulike livssynsmessige og religiøse trosposisjoner - eller finnes det muligheter for dialog og konsensus, selv om vi vedkjenner oss vårt trosstandpunkt.

Det er interessant å legge merke til at stadig flere deltakere i denne debatten erkjenner at etikk ikke bare har med rasjonelle valg å gjøre, men også med trosposisjoner. Også på human-etisk hold ser det i dag ut til å være en voksende erkjennelse av at dette, og møtet med de ulike religioners etiske univers har i høy grad understreket sammenhengen mellom tro og etikk.

En mulig løsning kunne da være å si at all etikk bygger på en eller annen tro, og at det for såvidt blir likegyldig *hvilken* tro man baserer seg på. Dette er den desisjonistiske løsningen, der selve *valget* blir det avgjøren-

de, ikke så mye *hva* man velger. Men det må kunne gå an å komme et stykke lenger enn til denne vilkårlige omgang med trosstandpunkter. Også på et allment grunnlag kan man si noe om velbegrunnede og mindre begrunnede trosposisjoner og gi gode argumenter for hvorfor visse etiske standpunkter er å foretrekke fremfor andre.

Dermed er jeg kommet fram til det som mange ser på som den vanskeligste knuten: Spørsmålet om forholdet mellom etikk og religiøs tro. I vår kultur blir ordet «tro» gjerne definert snevert, som uttrykk for en dypt personlig kristentro. Dette fører til at mange uvilkarlig rygger tilbake for muligheten av å kunne slutte seg til etiske normer med basis i kristendommen. Det man da overser, er at den kristne tro også har en mer allmenn side, som er gjenstand for intellektuell bearbeidelse, uavhengig av personlige religiøse erfaringer. Dette korresponderer med at den kristne etikk har et allment siktemål: Den oppfatter seg selv ikke bare som en etikk for de «troende», men som en etikk med adresse til *alle* mennesker. Det er forøvrig ikke noe spesielt for den kristne etikk; de fleste etiske systemer vil vel ha pretensjoner om at deres bud og normer er gode for alle mennesker, uansett trosstandpunkt. I tillegg vil mange utgaver av kristen etikk hevde at det er mulig å kommunisere med andre former for etikk, gjennom bruk av et felles begrepsapparat, selv om forståelsen av etiske begreper kan variere.

På den annen side kan den kristne etikk i et pluralistisk samfunn som vårt ikke kreve noen enerett når det gjelder å utforme et felles forpliktende verdigrunnlag. Dette kan i dagens verden bare skje gjennom en samtale mellom etiske posisjoner, med ulike livssynsmessige forankring. Men denne samtalen skal ikke sikte mot å oppheve de etiske tradisjoner gjennom å skape en ny «fellesmoral» som et slags minste felles mål. Et eller annet sted i samtalen kommer det inn vurderinger av hvilken posisjon som best er i stand til å gi en helhetlig forståelse av den verden vi lever i og av den menneskelige virkelighet.

Her er det at den kristne etikk etter mitt skjønn kan yte et viktig bidrag, ved at den tar på alvor alle dimensjoner ved menneskelivet, også den religiøse. Den inneholder et helhetsperspektiv som inkluderer den religiøse dybde dimensjon i menneskelivet og som tjener som en fortolkningshorisont også for de vanskelige spørsmål om ondskapsens, lidelsens og dødens plass i tilværelsen. Dette er et synspunkt som også er sterkt understreket hos Hans Küng, som også nevner tre andre grunnfunksjoner for religionen i tillegg til at den gir svar på spørsmål om «*hvorfra og hvorhen i vår tilværelse*» (s. 84):

- «- Religionen kan garantere øverste verdier, absolutte normer, dypeste motivasjoner og høyeste idealer: *hvorfor ansvar*.
- Religion kan gjennom felles symboler, ritualer, erfaringer, mål skape et hjemsted for tillit, tro, sikkerhet, jeg-styrke, trygghet og håp: *et åndelig fellesskap og hjemsted*.
- Religion kan begrunne protest og motstand mot urettsforhold: den allerede nå virksomme, uutslukkelige *lengselen etter det 'helt andre'*.»

Bevisstheten om eget ståsted i en religiøs tradisjon kan godt forenes med vilje til dialog. Det understreker også etikeren Ivar Asheim, som i boken *Øyet og horisonten* (1991) gjør seg til talsmann for å betone trosposisjonenes betydning for etikken. I sitt avsluttende kapittel sier han blant annet følgende om dette spørsmålet (s. 161):

«Den erkjennelsesmessig mest redelige holdningen er derfor å legge bort alle forklodninger og åpent bekjenne seg sin tradisjonsforankring. Og dette gjelder ikke bare individet, det gjelder også samfunnet som helhet. Heller ikke *samfunnet* vil komme forbi bekjennelsen til en etisk tradisjon.»

En slik holdning innebærer på den ene side at man åpner for en fri meningsutveksling om etiske spørsmål fra de forskjelligste hold, under synspunktet gjensidig berikelse og utveksling av erfaringer. Men en «felles forpliktende etikk» oppstår først i det man med åpne øyne gjør visse valg og prioriteringer innenfor det mangfold av oppfatninger som i dag konkurrerer om oppmerksomheten. Skal vi ha noen som helst mulighet til å virkeliggjøre idealet om en slik fellesetikk, kommer vi ikke utenom å måtte prioritere den kristen-humanistiske tradisjon som er selve grunnlaget for vårt samfunn. Dette innebærer ingen tvang til tro, og det er min klare oppfatning at et slikt standpunkt heller ikke behøver å komme i konflikt med hensynet til religionsfrihet og toleranse.

Gunnar Heiene,
dr. theol, førsteamanuensis
ved Menighetsfakultetet,

Adr:
Olav Kyrres gt. 10,
0273 Oslo.

Erling Birkedal

Felles religions- og livssyns-undervisning i grunnskolen

DET FLERKULTURELLE SAMFUNN

Arbeidet som har vært utført i samtalegruppe knyttet til Nansenskolen om «Felleskaps-tikk i et flerkulturelt Norge» er interessant og nyttig. Rapporten gir innspill i så aktuelle saker at det er verdt å debattere dette videre. I det flerkulturelle samfunn er det nødvendig med samtale og dialog på tvers av ulike religiøse og livssynsmessige grupperinger. Jeg deler det synspunkt at de avgjørende spørsmål i samfunnet som oftest har et aspekt av livssynssamtale og religionsdialog. En kan ikke skille religion og livssyn fra debatten om etikk og verdier. Men i omtalen av det flerkulturelle Norge må en også presisere at de vesentlige innslag av forskjellige registrerte trossamfunn i hovedsak er et storbyfenomen. En pluralitet i religion og livssyn i enkelte områder er noe vi må forholde oss til, og som også må få konsekvenser for skolen. Men dette dreier seg fortsatt om en svært liten del av vår befolkning, og kan ikke føre til vesentlige endringer i oppfatningen av hva som er «vår felles kulturarv».

SKOLEN MÅ TA HENSYN TIL MANGE BEHOV

Situasjonen i dagens skole, når det gjelder religionsundervisning, er ikke ideell. Dagens ordning med kristendoms-kunnskap, med mulighet for fritak, har sine bestemte årsaker. Denne fritaksmuligheten er innført ut i fra tanken om foreldrenes rett til å bestemme over barnas religiøse oppdragelse. Dette er en rett som også er nedfelt i FN's konvensjon om barnets rettigheter. Det tragiske med dette i dag er at denne ordningen har ført til at det er flere elever som ikke får noen innføring i kristendommen gjennom skolen i det

hele. Det er de elever som er fritatt, men som ikke får noe alternativ i skolens regi. Det er et paradoks at de som skal integreres i det norske samfunn kan gå gjennom norsk grunnskole uten noen kristendoms-undervisning, mens alle andre barn får undervisning om andre religioner og livssyn. «Andre religioner og livssyn» er nemlig et emne både i faget kristendoms-kunnskap og livssyns-kunnskap. Dette er en uholdbar situasjon det snarest må gjøres noe med.

I utgangspunktet kan jeg dele intensjonene som arbeidsgruppen ved Nansenskolen er kommet fram til:

- gi alle elevene del i den kristne og humanistiske kulturarv
- styrke den enkelte elevs kulturelle og religiøse egenidentitet
- gi trening i kommunikasjon på tvers av livssynsgrensene

Før vi spør etter organisatoriske og praktisk løsninger på disse intensjonene, må vi spørre etter de ulike interesser og «behov» som gruppene i skolesamfunnet har. Jeg tenker da på «samfunnet» (intensjoner som er nedfelt i lover og læreplaner), «foreldre» og «elever».

Samfunnet har behov for å formidle kulturarven og påse at elevene blir «gagnlege og sjølvstendige menneske i heim og samfunn». *Foreldrene* har behov for at deres ønsker om undervisning og oppdragelse skal bli ivare-tatt. Skolen må ikke opptre slik at deres rett og plikt til oppdragelse blir motarbeidet eller umuliggjort. *Elevene* har behov for kunnskaper, etisk og religiøs veiledning og å oppøve evnen til innlevelse og kommunikasjon.

SKOLEN SOM ARENA FOR BÅDE IDENTITETSDANNING OG DIALOG

Barn har behov for kontinuitet, trygghet og fasthet for utvikling av en positiv identitet. Kjennskap til ulike religioner og livssyn i tidlig barnealder er ikke noen forutsetning for senere åpenhet og dialog. Imidlertid er det helt avgjørende at barnet utvikler en identitet i forhold til egen bakgrunn og livssyn. En må vite hvem en selv er og ha selv-respekt for å kunne møte andre med åpenhet og toleranse.

Intensjonen om å skape en felles møteplass er vel og bra. Men et ekte møte forutsetter altså at en vet hvem som møtes. Det vil derfor være helt umulig å overføre en voksen dialog-tenkning til den pedagogiske situasjon en har i en barneskole.

Dette skulle kanskje tilsi at en i barneskolen legger hovedvekten på den oppdragende og identitetsdannende undervisning knyttet til sin religion / sitt livssyn, mens en i ungdomsskolen legger mer vekt på dialogen.

Skolen som den felles møteplass i samfunnet kan imidlertid også gjelde voksne (foreldre). Jeg synes skolen på en mye mer

offensiv og tydelig måte skulle sette religion, livssyn og verdispørsmål generelt på dagsorden på foreldremøter og andre kontaktpunkter mellom hjem og skole og der foreldre møter hverandre.

DET MÅ VÆRE TILLIT MELLOM SKOLEN OG HJEMMET

En eventuell endring av skolens religions-/livssynsundervisning rører også med forholdet mellom skole og hjem. Hva er skolens oppgave i oppdragelsen, og hvor stor sammenheng ønsker en at det skal være mellom skolen og det enkelte hjems oppdragelse? En eventuell felles obligatorisk undervisning fører til at en tar «et skritt bort» fra hjemmet. Dette kan føre til økt tillitskrise mellom hjemmet og skolen, og dermed også en lojalitetskonflikt for elevene. En økende avstand mellom skole og hjem kan også gi enda større rom for andre instanser til å være «oppdragere» for barna på det religiøse område, eller det kan føre til en økning av privatskoler. Utfordringen er å gi barna en **identits- og meningsdannende undervisning som har tillit hos foreldrene**.

SKOLEN SKAL GI HJELP TIL Å LEVE

En fare for en undervisning i et fellesfag er at en legger vekten på en intellektuell orientering om ulike religioner og livssyn, uten at en formidler stoff fra den religiøse tradisjon med engasjement. Det holdningsskapende arbeidet må gå fra «hjerne» til «hjerter», ikke motsatt. Det dreier seg om gi elevene både forståelse og innlevelse i en tradisjon som kan være med å gi hjelp til barnas egen identitetsdannelse. «Oppfostringen ... må gi livstro og alvor som kan bære gjennom de tilbakeslag, kriser og konflikter som livet gir». (Generell læreplan, s.9). Dette må bety at en trekker inn verdienes begrunnelse og røtter. Derfor må også religionenes primærspespekt (troen) være med i undervisningen, og ikke bare konsentrere seg om sekundærspespektene (kulturen og etikken). I kristendomsformidlingen må en da legge vekt på bibelfortellingene og innholdet i de store kristne høytidene.

VEIEN VIDERE

Etter min oppfatning finnes det ikke enkle ideelle organisatoriske løsninger på de utfordringene det fler-religiøse samfunn står overfor. Vi må derfor være villige til å velge det vi ser som det minst vanskelige. Jeg har merket meg at arbeidsgruppen har et flertalls- og mindretallsforslag på dette punktet. Jeg vil anbefale at vi i dagens samfunn utformer en undervisning i tråd med følgende retningslinjer:

– Vi bygger fortsatt på **et åpent kristendomsfag**. Kristendommen må være den basis og den kontekst som holder faget sammen. Videre kan en trekke inn andre religioner og livssyn i et omfang og etter en metode som er tilpasset barnas og skolens situasjon.

– Det må fortsatt, med basis i foreldreretten, være en **mulighet til helt eller delvis fritak** fra skolens religionsundervisning, uansett hvordan denne utformes. Dette er en fritaksrett som det, etter min oppfatning,

skulle være mindre behov for enn det som er praksis i dag. Her ligger en utfordring til informasjon mellom skole og hjem.

– Det må være rom for **lokale tilpasninger**. Spesielt på ungdomstrinnet skulle det være store muligheter til å få til et møtested og dialog mellom ulike elevgrupper. I det lokale planarbeidet må en også trekke inn o-fag/samfunnsfag og eventuelt andre fagplaner. Dette er en utfordring til lokalt utviklingsarbeid.

– En **utvidelse av timetallet** til religions- og etikk-undervisningen fra 2 til 3 timer i uken kan være en vei å gå for å få til både en felles-undervisning, og en identitetsdannende undervisning.

Skolen er, og må være, en **arena for et møte mellom mennesker fra ulike kulturer og religiøs tro**. Men det må være et tydelig møte, og ikke en enkel harmonisering som tilslører ulikheter. **Barna må bli tatt på alvor med deres tro**, på det utviklingsnivå de er, - uten å komme i lojalitetskonflikt overfor hjemmet, og uten å få en abstrakt religionsundervisning som ikke har rot i deres hverdag. Det må være et mål at en får til en undervisning der en tar hele mennesket på alvor og legger vekt på at undervisningen skal få betydning for verdivalg og etiske handlinger.

Erling Birkedal,
studierektor ved Institutt
for Kristen Oppseding (IKO),
redaktør av tidsskriftet
Prismet.

Adr:
Postboks 2623
St. Hanshaugen,
0131 Oslo

Per Anders Aas:

Den blinde flekken

Om liberalismen som livssyn

Lykkesmeden

Mitt første møte med liberalismen fikk jeg tidlig på sekstitallet, som sjuåring på Høyden skole i Moss. Høydaskolen var et gigantisk grått kråkeslott, herlig inntil det helsefarlige med ismørke kjellerganger, etasjevis av hjemmekoselige brannfeller, vedkasse, trørgel og Palestina-kart i alle klasserom.

Siste time lørdag sang vi alltid «I morgen er det søndag» og framsa «Velsign oss Gud Fader» med heseblesende beherskelse før vi trommet helga i møte nedover tretrappene.

Noen lørdager fikk timen en ekstra glans: En bunke *Lykkesmeden* lå på kateteret, lekre barneblader fylt av eiketær og små fortellinger som alltid handlet om det samme, nemlig hvor lurt det var å *spare*. Vi leste om kloke barn som tålmodig la penger til side og seinere suste avgårde på skinnende sykler, mens de dumme levde i sus og dus og sløste bort alt på slikkerier.

Vi visste ikke at *Lykkesmeden* ble utgitt av sparebankene og at etiketreet var en forretningslogo. Vi ante ikke at vi gjennomgikk en dobbel dannelsesprosess der salmesangen skulle gjøre oss til gode kristne, mens *Lykkesmeden* skulle gjøre oss til gode bankkunder. Vi så ingen mulig motsetning mellom å tjene penger og å tjene mennesker, og vi fikk aldri åpent presentert parolen «Enhver er sin egen lykkes smed» som en mulig konkurrent til parolen «Velsign oss Gud Fader».

Skolen formidlet bevisst kristne verdier i tråd med nøye utmeislete målparagrafer, mens den mer eller mindre ubevisst formidlet liberalismens moralkodeks. Denne sto fram (eller rettere: bak) som en selvfølge og ikke et livssyn å ta stilling til. *Bevisstheten* lå et annet sted – nemlig i banken.

Noen år seinere så vi Høydaskolen bli

jevnet med jorda og erstattet av en funksjonell bilforretning i stål og glass. Vi sørget tungt, men manglet fortolkningsrammer og skjønnte ikke at det var *Lykkesmeden* som hadde vært på ferde.

Doxa

Hvilke tankemønstre styrer våre liv?

Når en fagplan vil ha fram «viktige livssyn og verdiholdninger» og «rådande problemstillinger i dagens moral- og livssynsdebatt»,¹ bør den vite at det rådende ikke alltid er det mest synlige og klarest definerte. En rådende ideologi vil ofte framstå med en selvfølge som gjør at den forsvinner ut av synsfeltet. Den representerer en blind flekk, en posisjon man ser ut *fra* og dermed ikke ser ut *på*. – En rådende ideologi vil styre de «fortolkende» lag av folket, de som legger premissene for moral- og livssynsdebatten, men kan også styre oss alle som en uttalt felles mentalitet.²

I livssynsundervisningen må vi spørre hvilke tanker som styrer våre liv. Filosofihistorien gir oss tankeretninger ferdig formulert, og disse har dannet kanon for fagplaner og lærebøker. Men treffer de våre blinde flekker?

Kultursosiologen Pierre Bourdieu bruker betegnelsen *doxa* om den underforståtte delen av kulturen som aldri tas fram til debatt, *opinion* om den delen som åpent drøftes, og hvor man finner både «ortodoksi» og «heterodoksi».³ I egenskap av *doxa* framtrer en idologi ikke lenger som et historisk gitt tankemønster, men som natur og selvfølge, *common sense*. Hvis livssynsundervisningen skal få tak på tankene som styrer oss, må den altså gjøre *doxa* til *opinion*.

I denne artikkelen vil jeg hevde at *liberalismen* fungerer som en ideologisk «blind flekk» i vår kultur, og at dette bør synliggjøres ved å profilere den som et livssyn i fagplaner og lærebøker.⁴ Hvis vi kun betrakter liberalismen som politisk filosofi – forbundet med utvilsomme verdier som demokrati, menneskeretter og respekt for individets integritet –, mister vi lett av syne underliggende tankemønstre som styrer oss sterkere (og på mindre høyverdig vis) enn vi merker. Derfor vil jeg her fokusere kritisk på liberalismens frihetsidé, slik den framtrer i et menneskesyn og en etikk.⁵

Det økonomiske mennesket

Liberalismen er en lære med friheten som grunnverdi og individets opplyste egeninteresse som drivkraft.⁶ – Hvis enhver fritt får berike seg selv, vil også samfunnet bli rikere, sier Adam Smith og anbefaler egeninteressen som motor i det økonomiske liv. Smiths dilemma er at grådighet gir felles gavn, at moralsk tvilsomme handlinger blir nyttige for samfunnet ved at markedets usynlige hånd forvandler private laster til offentlige dyder («private vices, public virtues»).

– Hvis enhver fritt får strebe etter egen lykke, vil også samfunnet bli lykkeligere, hevder Jeremy Bentham og temmer egeninteressen i en *lystkalkyle* som gjør etikk til matematikk, moral til et spørsmål om totalmengden av lyst og smerte. Frihet betyr herredømme over følelsene, og liberalisten vil heller tenke langsiktig og spare enn spontant leve ut sine lyster. Normen er «prudence» – klokskap, omtanke, forsiktighet. Idealet blir *homo oeconomicus*: det rasjonelt tenkende og handlende mennesket, hvis eneste mål er gevinst.

Det økonomiske mennesket opptrer i to utgaver. Etter at kampen for individuelle rettigheter er vunnet, taler borgerskapet mer om lyst og hvordan den skal maksimeres. Men selvtukt og konsum blir likevel overflatemotsetninger. Grunndraget i menneskesynet er det samme, nemlig det beregnende

fornuftsvesenet, som via rasjonell kalkyle sikrer seg de ønskede resultater.⁸

Opplysningstidas fornuftsideologi bekrefter liberalismens individualistiske grunnpreg. Helten er det uavhengige individet – fri fra hemmende fellesskap, fordommer og guddommer. *Homo oeconomicus* har intet samfunn rundt seg, ingen historie bak seg og ingen himmel over seg.

Lausungen

En slik liberalistisk frihetsoppfatning har mange regnet som reaksjonær på det økonomiske plan, men akseptert den som radikal i kulturlivet. Grunnbegrepet i næringsliberalismen og kulturliberalismen er imidlertid det samme: et isolert individ som utfolder seg fritt, løsrevet fra samfunn og tradisjon.⁹

Kulturradikalismen i Norge er analysert både fra litteraturvitenskapelig, filosofisk og sosiologisk hold.¹⁰ Leif Longum karakteriserer den som «Drømmen om det frie menneske» og peker på særtrekk som individualisme, vitenskapstro og antiautoritær intellektuell opposisjon. – Gunnar Skirbekk knytter den til faser i framveksten av det kapitalistiske samfunnet: På det moderne gjennombrudds tid skal individet frigjøre seg, bli kvitt «tyngende tradisjon og eit ytre samfunn som liksom kliner seg fast rundt individet og hemmar det». Den relativt tidlige kapitalismens arbeids- og spæremoral forutsetter et fritt, rasjonelt viljesindivid, mens seinkapitalismens konsumorientering slår ut i en forbruk- og nytelsesorientert kultur, der individet blir forstått estetisk eller biologisk som nytende subjekt. Gunnar Skirbekk kaller kulturradikalismen «kapitalismens lausunge» og antyder dermed at verken opphav eller avkom vil vedstå seg slektskapet. – Sigurd Skirbekk taler med Erich Fromm om *homo consumens* og påpeker at selvrealiseringsidealene nå tar form av en reseptiv og bhovsorientert forbrukerinnstilling.¹¹ Egeninteressen som så smukt skulle tjene fellesskapet, skaper i stedet isolerte, rotløse individer.

Liberalismen som livssyn

Hvilke tankemønstre styrer våre liv?

«Til syvende og sist er det selvfølgelig et spørsmål om penger,» sier vi i dag like naturlig som folk før i tida sa: «Til syvende og sist er det selvfølgelig Gud som rår». Med Bourdieus termer kunne vi grovt påstå at kristendommen har gått fra *doxa* til *opinion*, liberalismen fra *opinion* til *doxa*. Sier vi – som vi stadig sier – at kristendommen er blitt et tilbud på livssynsmarkedet, opptrer kristendommen som det relative og markedet, liberalismens arena, som den selvfølgelige forståelsesformen – *doxa*.

Nå er ikke liberalismen en del av naturen, men en del av historien. Man kan innvende at den nettopp framtrer som *opinion*, i opposisjon til f.eks. konservatisme og marxisme. Når jeg likevel ser liberalismen som *doxa*, er det fordi dens individ- og markedsorientering forplanter seg langt videre enn til eksplisitt politisk og økonomisk teori – noe som gjør den til et livssyn med skjult rekkevidde.

Liberalismen legger premisser for vårt hverdagsliv. Den legger premisser for moral- og livssynsdebatten, gjennom avleggeren kulturliberalisme eller kulturradikalisme. Den gir et helhetssyn på tilværelsen og burde ha samme status i fagplaner og lærebøker som f.eks. marxismen har hatt.

Når liberalismen står alene på valen etter marxismens fall, oppleves den som mer selvfølgelig og mindre kritiserbar enn noensinne.¹² Selvfølgeligheter sløver – og siden liberalismen har gitt oss både vilkår for å være kritiske og grunn til å være det, skylder vi den en salve skepsis.

Må det være sånn?

Vi reagerer sunt og spontant mot ekstreme følger av liberalistisk ideologi. Vi puster lett ut etter jappebølgen, og er skjønt enige om at et tilbud på en million dollar for en natt med Demi Moore er nettopp et *Uanstendig forslag*. Vi fylles av vantro og vemmelse når vi oppdager at virkeligheten er verre enn filmen, som når representanter for *The Chica-*

go School of Economics vil slippe markedet løs og tar til orde for fritt kjøp og salg av spebarn.

Vi avviser ekstreme følger. Men vi mangler trening i tolke dem nettopp som følger av visse premisser, og duver dovent i de samme premissenes vold når følgene er mindre provoserende. Vi bader i markedsmetaforer og omtaler endog livet som vår private forretning; vi «investerer» i vår helse og spør om opplevelser er «pengene verdt».¹⁴ Vi blindes av liberalismens glans, for ikke å si *doxa* – individtenkning og rasjonell kalkyle.

«Må det være sånn?» er en setning som sitter igjen i meg etter et år med OMO Color-reklame. – Jacob Jervell har stilt spørsmålet med større dybde; han taler om økonomisk hedenskap og påpeker hvordan næringslivet setter trend for våre forståelsesformer. Bare det som gir fortjeneste er riktig, lyder moralen: «Og slik vil vi alle tenke etterhvert.»¹⁵

Et eksempel: En venn av meg fikk forverret arbeidssituasjonen etter at firmaet ble overtatt av nye eiere. Rasjonalisering førte til stress og overtidspress, og motivasjonen for ekstrainnsats forsvant mens overskuddet forsvant ut av bedriften. Aksepterer vi at den eneste etikken som gjelder for det økonomiske liv er å tjene penger (Milton Friedman) – ja, da må det være sånn. Men *må det være sånn?* – Spørsmålet er om fagfeltet livssyn og etikk, slik det i dag foreligger i planer og lærebøker, tilbyr gode nok fortolkningskategorier til å gi svar, og dermed ruster min venn (og noen tusen andre) til å takle en vanskelig hverdagssituasjon etisk forsvarlig.

Når «saklige» argumenter i dag framstilles som ensbetydende med økonomiske argumenter, må vi lære å ikke akseptere dette som en selvfølge (*doxa*), men som uttrykk for en relativ og diskuterbar *opinion*.¹⁶

Friheten

I norskstiler – et nyttig holdningsbarometer – ser vi stadig at drøftingsoppgaver blir turnert med argumenter som «Dette må selvsagt bli opp til den enkelte, her må enhver stilles

fritt.» uten ytterligere begrunnelse. Drømmen om det frie mennesket er her en *premiss*, ikke noe man argumenterer for.

Spørsmålet er hva norsklærere kan vente, med frihetsidéen som selvsagt «kanon i kanon», doktor Stockmann som helt og Nora Helmer som helgen.

Sigurd Skirbekk hevder at kulturradikale tankemønstre har lagt premissene for den norske moraldebatten og hindret alternative forståelsesformer å vinne fram i offentligheten. Skirbekk mener individsentrerte standarder møter liten prinsipiell motstand, noe som kan tyde på at det ikke foreligger aksepterte begrunnelser som folk kan bruke for å uttrykke sine motforestillinger: «Vi har fått en kultur med mange tradisjoner for å verdssette individet og dets frihet, og kanskje tilsvarende færre for å forstå og verdsette de kulturbestemte overindividuelle strukturer som individet lever innenfor.»¹⁷

Mitt poeng er at når kulturradikalismen på denne måten har hatt hånd om premissene (teorien), har den etablert en referanseramme der liberalismens individtenkning framstår som selvølge.

Et lærestykke er en avis som Dagbladet, selve sinnbildet på norsk kulturradikalisme. Her møter vi friheten som nytelse og konsum (lørdagsbilaget: mat, vin, sex, dvs «Et, drikk og vær glad!»), side om side med rester av rettighetskamp og individuelt opprør. For mange av oss setter Dagbladet samme spiss på lørdagen som *Lykkesmeden* en gang gjorde; vi treffer dessuten igjen kjenninger som homo oeconomicus & consumens. Men i dag har vi modeller (f eks Gunnar Skirbekks «lausunge»-teori) som kan forklare avisens såkalte dobbeltmoral og erstatte synsing med sammenheng. Først når lørdagslesningen er aha-opplevd som ideologi, kan vi effektivt sette inn mot-ideologier.

Da har vi også et alternativ til liberalismen som livssyn, nemlig en *humanistisk* tradisjon som alt tidlig i liberalismens historie meldte sin protest mot den isolerte, kalkulerende homo oeconomicus og heller koplet frihet til innlemmelse i et fellesskap: historisk, sosialt og metafysisk.

I skolen må alternativet profileres og presenteres – minst like levende som *Lykkesmeden*.

1 Fagplan for religion i den videregående skolen, 1983. Et utkast til revidert fagplan (1992) har formuleringen «framtrede livssyn/ideologier».

2 Da Karl Mannheim grunnla kunnskapssosiologien med *Ideologie und Utopie* (1929), fastslo han alt i første setning at han ville befatte seg med «hvordan folk virkelig tenker» – folk i motsetning til filosofene, som altfor lenge hadde beskjeftiget seg med sin egen tenkning. Seinere har sosiologer vist hvordan vår virkelighetsforståelse formes av samfunnsprosesser, sosialantropologer har møtt hjemlige tankemønstre med metodisk distanse, og mentalitetshistorikere har heller forsket på folket enn på filosofene. – Etterhvert vokser kulturalanalyse fram som tverrfaglig disiplin, og kommende livssynsplaner må nødvendigvis veie dette feltet mot den klassiske filosofihistorien når «rådende» tankemønstre skal gis form. (Jfr Trine Deicmann-Sørensen og Ivar Frønes (red): *Kulturanalyse*, Oslo 1990)

3 Marianne Gullestad: *Kultur og hverdagsliv*, Oslo 1989, s 44f; Terry Eagleton: *Ideology*, London 1991, s 58f og 156ff; Thomas Hylland Eriksen: «Bourdieu sosiale felt», *Klassekampen* 25.01.93 (omtale av Bourdieu: *Kultur och kritik*, Sth 1992).

4 Jfr Per M Aadnanes' drøfting av livssynsbegrepet, der f eks marxismen faller inn og liberalismen ut. (Aadnanes: *Livssyn*, Oslo 1992 (1982), s 17). En lærebok som Christoffersen/Rasmussen/Thelle: *Mennesket og mysteriet* gir et friskt anslag i kapitlet om den kommersialiserte kulturen, som presenterer liberalismens menneskesyn og etikk – men uten å ta konsekvensen og behandle liberalismen som *livssyn*. Det er imidlertid fritt fram for å prøve liberalismen som livssynsnetta, evt som tverrfaglig opplegg.

5 For den som ønsker en mer nyansert (og velvillig) framstilling av klassisk og moderne liberalisme, anbefaler jeg Øystein Sørensen: *Ideer om frihet*, Oslo 1986.

6 Mine kilder til liberalismens menneskesyn er først og fremst Gunnar Skirbekk: *Politisk filosofi* 1-2, Bergen 1976 (1972) (seinere utgaver: *Filosofihistorie* 1-2), Ole Andkjær Olsen og Simo Køppe: *Freuds psykoanalyse*, Kbh 1981 og Harry Aronson: «Från industrialism til postindustrielt samhälle», i Gustaf Wingren (red): *Etik och kristen tro*, Lund 1978 (1971).

7 Francis Sejersted drøfter dilemmaet historisk («Marked og moral. Om det gode samfunns avhengighet av moralsk tvilsomme handlinger», i *Demokratisk kapitalisme*, Oslo 1993), mens Jacob Jervell knytter det til dagsaktuell problematikk i *Det moralske Norge. Om samfunnsmoral*, Oslo 1991, særlig s 12-23.

8 En alternativ forståelse av forholdet mellom kapitalismens produksjons-/spareside og konsumpsjonsside finner vi hos Colin Campbell, som knytter konsumkulturen til en romantisk, følelsesmessig utflytende etikk. (*Forbrukersamfunnet som etisk utfordring. En utredning for bispemøtet 1992*, Oslo 1993, s 16)

9 Øyvind Østerud: «Kulturradikalismen og friheten», *Kontrast* 8/67

10 Leif Longum gir en poengtert innføring i «Kritisk søkelys på kulturradikalismen fra mellomkrigstiden», *Norsk Litterær Årbok* 1979, og en bredere framstilling i *Drømmen om det frie menneske*, Oslo 1986. Sigurd Skirbekk tar opp problematikken i *Kulturoppfatninger og samfunnsutvikling*, Oslo 1972, og gir en omfattende analyse i *Ideologiavløring som ideologi. En argumentasjonsanalyse av norsk moraldebatt*, Oslo 1986. – Gunnar Skirbekk: «Kulturradikalismen – kapitalismens lausunge», *Kontrast* 2/70, er også trykt i Skirbekk: *Ord*, Oslo 1984.

11 S Skirbekk 1972, s 71. Jfr Erich Fromm: *Det sunne samfunn*, Oslo 1993 (1955).

12 Resonnementet dukker nå opp hos yngre (post-68) etikere: «En ny saglighet hviler på den *post-kommunistiske* præmis: at det radikale alternativ til det samfund, vi kender, i bedste fald er sværmeri og i værste fald terror, at muligheder og kritiske revisioner må

afsøges inden for den kapitalistiske udviklingsmodel (civilisationens hovedstrøm, som Gorbatsjov kaldte det).» (Nils Gunder Hansen: *Etik i 90'erne*, Kbh 1992, s 15) Tankegangen er logisk diskutabel. – Det at medisinen ikke virker, beviser ikke at pasienten ikke har vært syk, for å si det med gamle biskop Heuch.

13 Jfr Svein Aage Christoffersen: *Etikk for fremtiden?*, *Norsk Teologisk Tidsskrift* 1/92.

14 Fromm 1993, s 140ff

15 Jervell 1991, s 12-13. Jfr også *Forbrukersamfunnet...* (1993), s 12.

16 Gunnar Skirbekk tar opp tolkningen av «saklig» som «økonomisk» i tilknytning til et annet begrepspar, nemlig *ideologi* som relativt til *teori*: «Eit syn som er 'mindre fullstendig' enn eit anna syn, er 'ideologi' i forhold til det andre synet, som på si side er 'teori' i forhold til det første». Skirbekk refererer til en kommunalpolitisk debatt der beslutningstakerne bare tila økonomiske argumenter relevans, men hvor den manglende evnen til å fange helheten nettopp avslørte økonomi-tenkningen som ideologi. Dermed viser han hvordan hvordan såkalt teori («saklig», «selvfølgelig») kan avkles og reduseres til ideologi – så vidt jeg kan se en parallel til det å gjøre doxa til opinion. (Gunnar Skirbekk: «Merknader til ideologibegrepet», i *Er ideologiene døde?*, Oslo 1969) Skirbekk oppdaterer poenget i et intervju ved Håkon Harket, *Aftenposten* 06.01.89.

17 S Skirbekk 1986, s 83-85

Per Anders Aas,
lektor ved Forsøksgumnaset
i Oslo.

Adr:
Statsråd Mathiesens vei 25,
0663 Oslo

Kristin Aalen Hunsager:

Tør vi snakke om tvil og tro?

Fellesskapsetikk forutsetter vilje og evne til å snakke sammen. I Radioserien (NRK) *Jeg tror, du tviler, hvem vet?* fikk folk med ulike livssyn anledning til å tenke høyt sammen, dels for å forsøke å forstå den annen part bedre, dels for å formulere sitt eget ståsted. Vi bringer nedenfor utdrag av en samtale mellom Odd Einar Dørum og Levi Fragell. Vi har føyd til noen spørsmål til slutt. Programsekretær Kristin Aalen Hunsager har ordet først til en innledning:

Det har blitt bortimot en klisje å hevde at 1990-årene er religionens og etikkens tiår. På 1970-tallet trodde mange sterkt på radikale samfunnsomveltninger og gjemte bort den religiøse dimensjonen som noe høyst privat. I løpet av 80-årene falmet troen på de politiske løsninger. Igjen har eksistensielle gåter blitt påtrengende for oss. Stadig flere nordmenn søker svar i ny eller gammel religion.

Men vi har liten tradisjon for å komme i dialog om livssyn. I stedet lever vi i våre båser av likesinnede som vi trives sammen med. Der har vi klare formeninger om hvordan de utenfor båsen ser ut og er. Kristne har lært av Dagbladet hvordan kulturradikalerne er. Kulturradikalerne har klare synspunkter på hva kristenfolkets mørkemenn står for.

Høsten 1988 startet et eksperiment i NRK-P2: Livssynsserien *Jeg tror, du tviler, hvem vet?* Dialogsamtaler mellom mennesker med ulikt livssyn var ment som et bidrag til å rive ned båsene. Ønsket var å bygge bro mellom

ståsteder og skape ny innsikt i hvordan mennesker faktisk tenker når de tror eller tviler.

Jeg tror, du tviler, hvem vet? slo an. Fra starten og fram til høsten 1993 ble det laget slike samtaler. Dvs. atnordmenn har satt seg til mikrofonen og våget å være ærlige om sin tilslutning eller motstand mot kristendommen, sin lengsel tilbake til den, eller sin nysgjerrighet på andre religioner.

Det interessante er at det sjelden har vært vanskelig å få mennesker til å si ja til å delta i en livssynssamtale. De har satt pris på å få lov til å tenke tanker høyt om vanskelige livsgåter. Det dreier seg altså ikke om å delta i en debatt der poenget er å framføre argumenter for å vinne diskusjonen. Det dreier seg i stedet om ærlighet og åpenhet, om å forsøke å forstå den andre som tror annerledes.

Men selv om mennesker sier ja til å delta, viser det seg ofte at det ikke er så lett å formulere standpunkt om noe så privat og eksistensielt som tvil og tro. Kanskje har kristne et visst fortrinn her fordi de på et vis er skolert i egen troslære. Ikke-troende har lettere for å uttrykke seg om det de protesterer mot i troen, men mindre trening i å uttrykke seg positivt om eget ståsted. Dette bare bekrefter at det er viktig å skape offentlige rom i samfunnet der det å samtale om tilværelsens gåter er noe naturlig. Det er opplagt at også skolen kan skape et slikt offentlig rom ved å la elevene møte mennesker som samtaler om sin tro og tvil.

For uansett eget ståsted har vi mye å lære av annerledes tenkende. I en av P2-samtalene fikk radikaleren på RVs liste i Tromsø, *Mats Gilbert* ros av KrF'eren *Ole Danbolt*

Mjøs. Grunnen var at Gilbert som erfaren overlege i anestesi formante sykehusprestene til i større grad å være prester for syke, døende og deres pårørende. Gilbert var den som satte i gang ritualer sammen med presten for å hjelpe helsepersonale og pårørende til å takle døden.

For det andre avdekker livssynssamtaler hvor mange lengsler vi mennesker har felles, enten vi kaller oss tvilere eller troende. Også skolen må bidra til å bryte ned fordommer og vrangforestillinger vi har om hverandre, slik at vi ikke møter hverandre med angst, men med trygghet.

Bibelskolelærer *Jens Olav Mæland* sa det omtrent slik i en dialogsamtale med *Inge Eidsvåg*, rektor på Nansenskolen: «I min

organisasjon har vi vært altfor redde for samtalen med de som står utenfor bedehuset. Men hvis vi var virkelig trygge på vårt eget ståsted, burde vi med stor frimodighet våge å snakke med de som tenker annerledes.»

Det er en slik trygghet skolen kan være med på å skape.

**Kristin Aalen Hunsager,
Programsekretær i NRK
Radio.**

**Adr:
Lundshagen 13 A,
4085 Hundvåg.**

Fra serien *Jeg tror, du tviler, hvem vet?* (NRK Radio) Intervju med Odd Einar Dørum/Levi Fragell

10. desember 1989

Kristin Aalen Hunsager:

– Generalsekretær i Human-Etisk Forbund, Levi Fragell, hvor står du egentlig når det gjelder ditt syn på religion. Er det en samling av løgn og flokler?

Levi Fragell:

– Nei, aldeles ikke, men jeg holder de religionene som vi kan lese om i lærebøkene våre, for ikke å være særlig troverdige. Jeg holder det ikke for sannsynlig at de bringer sannheten, og derfor så har jeg ikke sluttet meg til noen religion. Jeg tror på at sannheten er noe man leter etter utenom de såkalte åpenbaringer.

K. A. H.:

Du da, Odd Einar Dørum, betyr det at kristendommen for deg er en åpenbaring, en sannhet som har vist seg for deg?

Odd Einar Dørum:

– Jeg tror det er i ferd med å bli sånn. Men jeg er av de som alltid føler meg underveis. Da jeg sa det på et kristent møte som jeg var invitert til for et par-tre måneder siden, så så møtelederen fortrøstningsfullt på meg og sa: Du må huske på det, Dørum, tvilen er troens søster og ikke vantroens. Jeg føler meg som et menneske underveis, men tro, tro handler også om mysterier og noe som går utover det som jeg vil kalle sant i en rasjonell betydning av det ordet.

K. A. H.:

– Men dette å være underveis og lete etter nye svar kan til tider bli en ferdig og fastlåst posisjon dersom man aldri egentlig ønsker å finne et svar?

L. F.:

– Jeg tror man finner svar underveis som

man kan leve med her og nå, men det er noe annet enn å finne det svaret som skal gjelde for alle mennesker til enhver tid. Det er der jeg synes at religionene svikter ved å lansere den ene sannheten som er sluttsteinen i en slags tankerekke som en profet eller et miljø har brakt frem. Det ferdige produkt, kristendommen, hinduismen, buddhismen eller hva det måtte være, er i faste former som jeg tror fungerte bra for mennesker en gang, men som da ikke har overføringsverdi til vår egen tid, i hvert fall ikke som helhet.

K. A. H.:

– Men har ikke du funnet et svar, nemlig at det ikke finnes noen Gud?

L. F.:

– Nei, jeg sier ikke at det ikke finnes noen Gud, men jeg sier at jeg ikke har funnet noen Gud. Jeg har ikke noe grunn til å tro at de gudsbildene som holdes frem, gir noen dekkende bilde av den realiteten man der forsøker å beskrive. Det er menneskelige forhåpninger, drøm, fantasier og spekulasjoner som har løpt sammen til det man kaller et gudsbilde. Og dem er det mange av, og jeg synes ikke noen av dem for meg er så overbevisende at jeg vil falle på kne for dem.

K. A. H.:

– Dørum, det Gudsbilde som du har, er det noe som bare passer for deg, eller tror du det egentlig er en sannhet som andre kunne oppdage og?

O. E. D.:

– Ja, det er jo åpenbart at andre mennesker har oppdaget det, ja, det er jeg jo overbevist om. Når jeg har sagt at jeg er underveis mot det, så er det vel for at jeg tror det er dit jeg ønsker å komme, å ha en sannhet om et gudsbilde på et kristent grunnlag. Når jeg ikke er kommet dit, så er det fordi jeg helt siden barneårene har bygd på en tvil, men aldri en tvil som har fått meg til å ta avstand fra tro. Slik at gudsbildet for meg handler

noe om å erkjenne ydmykhet, men samtidig være voksen nok til å treffe et valg fordi jeg har forstått at jeg har friheten til enten å godta eller å forkaste et forhold til Gud. Det er på det punkt at jeg også har et felles møtested med Levi Fragell.

K. A. H.:

– Kunne jeg få spørre deg, Dørum, siden du på en måte da bekjenner deg til denne gudstroen eller det gudsbilde som er typisk for akkurat kristendommen. Mener du at det er noe ved akkurat den guden som gjør at det er en særlig grunn til å tro på kristendommens gud framfor andre guder?

O. E. D.:

– Ja, nå klarer jeg ikke å omtale det på den måten som du gjør, men jeg skal prøve å svare likevel. Det er vel først og fremst at jeg føler at den kristne Gud og alt det som står i Bibelen og evangeliene, tvinger meg til å ta et veldig personlig forhold både til meg selv og til Gud, også til Jesus og alt det andre som hører skriftene til. Jeg er ikke noe flink til å ordlegge meg om dette, men jeg føler at styrken ved det er at jeg konfronteres med meg selv og må ta et veldig personlig og direkte standpunkt. For meg er det det som trekker meg til den kristne tro, pluss at jeg er sterkt opptatt av at den kristne troen består av en form for kjærlighet og omtanke for andre som har en slik styrke at den av og til gjør meg nesten nummen. Men det er der jeg er i min erkjennelse i forhold til den kristne tro.

K. A. H.:

– Det betyr at de som tror på en annen gud, for å si det litt banalt, at de er på villspor, at de har tatt feil, at de har gjort en fatal bommert i sitt liv?

O. E. D.:

– Der har jeg et veldig ydmykt forhold. Jeg tror ikke det er opp til meg å dømme det. Jeg godtar at utfra det gudsforsholdet jeg har,

så er det noen andre enn meg som skal dømmes om hva jeg har funnet ut til syvende og sist, og det er ikke opp til meg å ha et slikt forhold til andre mennesker. Jeg har truffet for mange mennesker som er etisk høyverdige mennesker, som jeg er uenig med. Men jeg tør ikke å trekke noen slike konklusjoner om dem. Men det er fint om de kommer fram til samme erkjennelse som meg, og jeg tror at det er min rett å prøve å påvirke dem i kraft av det jeg selv er og det jeg gjør, og ikke noe annet.

L. F.:

– Ja, jeg har jo respekt for den holdningen som du uttrykker der, at din gudstro er et personlig anliggende for deg og at du ikke uten videre anser alle andre for å være mindreverdige, hvis jeg kan forstå deg slik.

O. E. D.:

– Nei, jeg gjør ikke det. Nå kan jeg si at jeg er verken teologisk eller filosofisk skolert, så de begrepene tilhører ikke meg. Jeg godtar at mennesker har et selvstendig utgangspunkt. Jeg ønsker selvfølgelig at flest mulig skal ha mitt utgangspunkt. Men det er et forhold som vi som ærlige mennesker kan samtale om. Men på et eller annet punkt så kommer vi til en grense hvor ingen annen av oss kan framstå som en dommer lenger. Der kommer vi bort til det som er troens kjerne, nemlig de mystiske forhold ved tro, og som jeg erkjenner er en del av grunnlaget for å tro.

L. F.:

– Ja, jeg føler ikke noe grunnlag for å polemisere mot din dype overbevisning på dette området. Jeg tror du har gjort et valg der og at din gudstro er ærlig og oppriktig. Jeg for min del finner det så merkelig at man kan feste seg ved en bestemt gudspresentasjon og si at dette er min gud og satse livet sitt på det. Men jeg respekterer at noen kan det.

K. A. H.:

– Men Fragell, humanetikerne snakker mye om at man skal ta ansvar for sitt eget liv. Det som kristne ofte anklages for, det er at de i for stor grad fester tillit til den gud de tror på i så stor grad at de ikke lever et selvstendig liv. Hvordan ser du på det?

L. F.:

– Det tror jeg nok er en av de farene man ser virkningen av i mange kristne miljøer. Men den beskrivelsen passer jo da ikke på Dørum slik han fremstiller det her. Men jeg synes at det er et problem. Jeg har jo selv vært kristen i mange år i min ungdom, og jeg synes at mye av det som skjedde var preget av at man ikke tok et personlig ansvar, men da fulgte Bibelen, det som man kalte for Guds ord i ett og alt. Og kom opp i, etter min mening, en del situasjoner som jeg ikke synes var menneskelig riktige.

K. A. H.:

– Ja, Dørum, hvordan ser du på det forholdet mellom det å ha tillit til den gud du tror på, å be til ham og samtidig ordne opp i de tingene du står overfor?

O. E. D.:

– Ja, du spissformulerte det nå skikkelig godt nå da. Men når du går inn i et trosforhold, så har du tillit. Men jeg føler jo at trosforholdets styrke er at det stadig ber meg som menneske å gjøre opp mitt bo. Hele tiden, både i forhold til mine medmennesker og i forhold til det jeg gjør. Så det er sikkert riktig som Levi Fragell tar opp, at det innenfor ulike trossamfunn og gjerne innenfor også den bevegelse han representerer, er mennesker som følger strømmen, om en skal si det slik. Mens jeg opplever at det en tro, og jeg må jo si at troen er ikke privat i den forstand at man ikke lever i fellesskap med andre, den utfordrer deg hele tiden. Og det er kanskje det som er forskjellen på om troen er levende eller om den er død. Er den levende, så blir du utfordret hele tiden, og framstår du

som et ærlig mennesket som tviler på mange ting inni deg, ja, så vil vel omgivelsene se det.

K. A. H.:

– Men Dørum, en av de mest sentrale tingene i den kristne tro som du holder deg til nå, det er troen på at Jesus døde for menneskenes synder, og at du er en som trenger tilgivelse. Betyr det noe for deg?

O. E. D.:

– Ja, innerst inne så gjør det nok det. Men det er sunnt at jeg synes det er så fryktelig vanskelig.

K. A. H.:

– Hvorfor det?

O. E. D.:

– Nei, her får jeg en konkurranse inni meg mellom hodet mitt og hjertet mitt for å si det på den måten. Det er vel slik at det er hjertet mitt som gradvis er i ferd med å få overtaket. Fordi jeg er kommet fram til gjennom hodet mitt at det finnes punkter hvor jeg ikke lengere kan bruke vanlige begreper for å forstå. Jeg når en yttergrense for erkjennelse hvor jeg må godta at det er noe som er langt annerledes og større enn meg, og det er noe mystisk. I den sammenhengen har jeg følt at det kristne budskapet om Jesus slik som du presenterer det, det er noe fantastisk fint og sterkt noe.

K. A. H.:

– Hvorfor er det sterkt?

O. E. D.:

– Nei, det når noe inni deg som det vibrerer i, og det gir et perspektiv på livet og inn i døden som gir styrke. Jeg klarer ikke å beskrive det mer enn det. Jeg bare sier at rundt dette så vibrerer det på en fin måte for meg. Og jeg har truffet mange mennesker som har det på samme måten. Jeg er klar over at hvis nå dette skulle vært et riktig,

ordentlig saftig vitnesbyrd, skulle jeg vel sagt noe mer. Men det er der jeg er. Og jeg må nesten si det på den måten at jeg opplever en varme rundt dette, men jeg klarer ikke å beskrive det sterkere enn det.

K. A. H.:

– Fragell, du sier at du har vært kristen. Akkurat det der med Jesus som døde for menneskene og som man kan få tilgivelse gjennom, hvordan forstår du det i dag. Er det bare tull, er det tøy?

L. F.:

– Ja, det holder jeg for en myte som jeg har avvist fullstendig. Jeg fant jo igjen den frelsemyten da jeg begynte å studere religionshistorie ved Universitetet, denne guden som dør for menneskenes synder og gjenoppstår for å frelse deres evige sjel, det er et tema som har gått igjen i mye, særlig i for-orientalsk religion og knytter seg til fruktbarhetskult. Det synes jeg er en primitiv trosformstilling som jeg har vanskeligheter for å forstå at mennesker kan basere livet sitt på. Nå kan man selvfølgelig åndeliggjøre det og legge inn i dette noe symbolverdier som gjør at man kan heve seg over den tradisjonen dette står i, som en slags offerkult, og da kan man selvfølgelig komme på talefot. Men slik det er uttrykt gjennom evangelietekstene og gjennom Paulus, så går det inn i den primitive religionstradisjonen som jeg ikke kan godta.

K. A. H.:

– Men det betyr forsåvidt at det som Dørum akkurat nå har sagt er noe varmt og fint og som betyr noe for ham, det kaller du for primitivt.

L. F.:

– Jeg tror at man kan bli rørt og ha ekte følelser nesten på ethvert grunnlag. Jeg holder utgangspunktet, det religionshistoriske utgangspunktet for å tilhøre en annen kultur, en fremmed og tildels primitiv kultur som

jeg ikke kan finne noen gode grunner for å gjøre til autoritet for vår tid. Men Dørum personlige følelser i forhold til dette, kan jeg ikke ta stilling, for det er helt privat og personlig anliggende.

K. A. H.:

– Dørum, hvordan reagerer du på den beskrivelsen Fragell har kommet med nå?

O. E. D.:

– Nei, jeg hører jo at han sier det utfra ærlighet og oppriktighet. Men han bruker ord som virker helt fremmede på meg. Jeg skjønner jo at hvis man er ekstremt logisk at man kan bruke ordene på den måten. Jeg er også klar over at det er mange som har tatt trosopplevelsen og misbrukt den, og det har ført til at mange behandler troen på en logisk måte. Men tro innerst inne er et mystisk forhold, og det er et forhold som ikke lett lar seg beskrive med vanlige begrep. På den annen side så erkjenner jeg og godtar at man skal kunne gjøre det, for det er et utgangspunkt for å kunne møtes som ærlige mennesker og så kunne se andre sider ved troen enn det en selv har. Men jeg føler vel at hans tilnærming på mange måter skjærer brutalt og effektivt til side det jeg kaller for det mystiske ved troen, det som går ut over det som rasjonelt kan forklares. La meg bare få si, Fragell, at ikke minst moderne forskning, la oss ta fysikkens og en rekke av naturvitenskapens områder, bringer en på punkt for punkt på grensen av det uforklarlige.

Det er klart at det er ikke så langt sprang da, selv om vi tar den tilnærmingen til dette, til å skjønne at man kommer inn i en sfære som jeg vil kalle for den mystiske sfæren, hvor det ikke bare er snakk om føleri og svermeri, (jeg går ut fra at det ikke var det du mente) og skjønne at det kan være noe i dette som for meg er troens skjærne. Her er det nok noe veldig forskjellig både i opplevelse og ordbruk.

L. F.:

– Du må ikke forstå meg slik at jeg ikke har noen tro på opplevelsen av det ukjente som noe overveldende og stort. Jeg kan ha i forhold til naturen og universets uforklarlige følelser som er ganske like de kristne beskriver når de møter det de kaller for gud eller Jesus. Men det som jeg stiller meg avvisende til, det er ikke opplevelsen av det store, men det er dogmatikken rundt det. At man da i neste omgang står frem og skriver ned en tekst om at sånn og sånn er det. Hvis du forholder deg slik og slik, så blir du frelst. Hvis du ikke gjør, så blir du ikke frelst. Det er der anstøtsstenen ligger i dette, ikke i den personlige opplevelse av mirakel eller forundring.

O. E. D.:

– Men der har jeg vel lært av andre som bærer navnet kristne da, at det tilkommer verken dem eller meg å uttale meg om hvem som blir frelst eller ikke. Det er det til syvende og sist, hvis vi går til troens kjerne, andre som skal vurdere. Men jeg mente ikke nå å si noe karakteriserende om deg, jeg mente bare i stedet å beskrive hvordan jeg opplevde det. Jeg opplever vel at vi bruker veldig forskjellige ord om tror jeg, både opplevelser og fenomener som jeg ikke vil utelukke kan være felles for oss. Jeg forsøkte å komme deg i møte, det var ikke noe forsøk på å karakterisere det du sa.

K. A. H.:

– Men, Fragell, vil du si at de svar som gir mening for deg, det er de svar som du får til å rime med fornuft, som er rasjonelle, som alltid er innenfor denne verden og det vi kan bevise?

L. F.:

– Man behøver ikke å forklare for meg det man opplever ved å se et kunstverk. Det er ikke et rasjonelt spørsmål, det er en opplevelsessak. Men hvis man skal forsøke å forklare veien herfra til Lillesand, så synes jeg

den eneste rimelige måten er at man får en slags fornuftig forklaring som går på hvilke svinger man skal forbi. Det går på det rasjonelle. Det er der jeg synes at kristendommen opererer på to plan og blander det sammen. Det ene er denne mystiske opplevelsen av det universelle som vi kan oppleve alle, og det andre er at man sier at folk som ikke godtar den frelseveien man legger frem punkt for punkt, da er man altså en firkantet rasjonalist.

O. E. D.:

– Ja, nå liker ikke jeg å bruke karakteriserende uttrykk om andre. Jeg synes det er en styrke å kunne beskrive det jeg selv står for. Jeg tror det er viktig for de som hører på oss, å konstatere at her opplever vi veldig forskjellige ting om forhold som antageligvis er nær hverandre. Nå er ikke mitt poeng å forsøke å frelse deg til noe som helst. Vi skal samtale om ting som er djupt personlige for oss. Men la meg prøve å begi meg inn på den banen du har trukket opp. Noe av det som har fått meg til å holde fast på det jeg kan kalle barnetro, som jo er noe fryktelig enkelt og gripbart noe. Det er vel veldig mye av det jeg har lest innen moderne naturvitenskap, da, ved å lese innpå moderne fysikk, lese innpå moderne astronomi, så kommer jeg gang på gang når jeg leser de populære framstillinger om dette, for jeg er ikke noen fagmann, så kommer jeg fram til en grense hvor det er umulig å forklare, og nå handler det ikke om veien til Lillesand, for der er vi enige om at det er praktisk å komme fram, men vi kommer fram til noe som rører ved tilværelsens kjerne, og du vil selv når du legger denne vitenskapelige tilnærmingen til grunn, nærme deg et punkt som er uforklarlig. For meg er det slik at da nærmer du deg mystikken i djupeste forstand. Og du er også på den arenaen at jeg har funnet igjen deler av min

barnetro. Når jeg tviler, så er det fordi jeg ikke føler at jeg har grepet alle sider ved den, og for at det er sider ved måten jeg synes kristne mennesker opptrer på som er en anstøtssten for meg. Men når jeg regner meg som en kristen tviler, så er det fordi jeg vedkjenner meg det innerste i dette budskapet og føler meg underveis for å gripe mer av det.

L. F.:

– Kan jeg få skyte inn der at det som du beskriver som din egen opplevelse, det kjenner jeg godt igjen fra min egen personlige søken når det gjelder livssyn, det at man kommer dit til vitenskapens ytterste grense, og føler at her kommer man ikke lenger. Da er det at jeg sier at her kommer man til det ukjente. Du kan kalle det mysteriet, men synes ikke at jeg har rett til å trå over denne grensen og si jaha, jeg trådte over denne grensen og nå har jeg funnet svaret, det står i Lukas så og så. Det er der jeg synes at enkelte kristne går for langt. De overskrider grensen til det ukjente og kommer med en dogmatikk som forteller hvordan det er der.

Spørsmål:

1. Forsøk, med egne ord, å beskrive de livssynsposisjonene som Fragell og Dørum inntar i denne samtalen. Hvordan sammenfaller, evt. skiller, posisjonene seg fra de livssynene som læreboka i religion framstiller?
2. Sentralt i samtalen står det som Dørum kaller «troens kjerne» og betydningen av Jesu død i kristendommen. Hvilke synspunkter uttrykkes om disse spørsmålene?
3. «Samtalen kan sies å være preget av toleranse og gjensidig respekt». Er du enig eller uenig i denne påstanden?

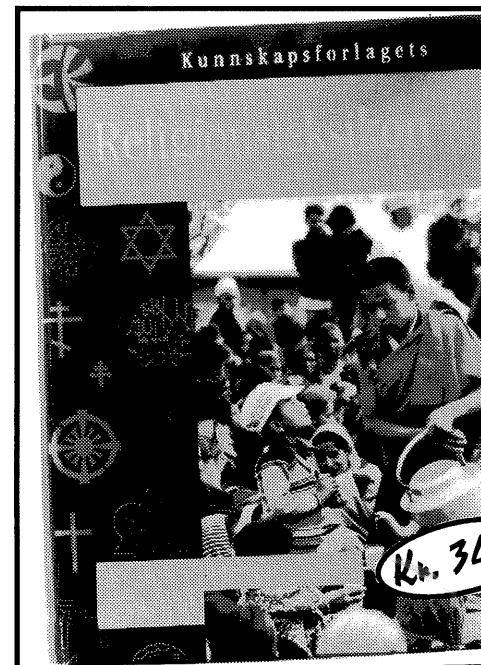
Spennende etikkbok

Etikk er for tiden ett av de begrepene som ofte dukker opp i offentlig debatt. «Ropet om etikk» har plutselig lydt på områder som tradisjonelt har vært betraktet enten som hederlige (politikk/forvaltning) eller som i noen kretser pr. definisjon har vært unntatt fra etikk i Norge (forretningslivet). Muligens er trening i de vanlig og selvsagte verdier: holde seg til sannheten, ikke stjele, ikke slå, viktigere enn å problematisere etikken filosofisk. Problemet er ikke at man ikke vet hva man skal gjøre, problemet er viljen til de rette handlingene, og skape muligheter for at barn og unge velger de rette handlingene, vil mange si. Ikke desto mindre er det uten tvil et økende behov for etisk refleksjon på grunn av de mange nye dilemmaene som ny viten og teknikk setter oss i.

Etikk på filosofisk plan har ikke alltid vært like lett tilgjengelig, og etikken overlates til

ekspertene, her som på så mange felter. Og ekspertene diskuterer ofte på et høyt generelt refleksjonsnivå, så kontakten med de presserende problemene kan bli for svak. Det finnes forøvrig unntak. En av de som har vært opptatt å formidle mellom de mer aktuelle utfordringene og de prinsipielle sidene ved etikken, er Ivar Asheim. I sin bok **Øyet og horisonten**, med undertittelen **Grunnproblemer i aktuell etikkdebatt**, er denne koblingen mellom prinsipp og aktuell utfordring gjort til hovedsak. Det dreier seg om seks studier, som kan leses hver for seg, men er likevel satt sammen slik at en har fordel av å lese dem i rekkefølge: Her er overskriftene: 1. Øyet og horisonten. 2. Hva er menneskelig? 3. Gir livet svaret?. 4. Hva er meningen med dyder? 5. Er rammene likegyldige? 6. Mest salig uten tro?

Forts. neste side

RELIGION OG RELIGIØSITET I VÅR TID!

Kunnskapsforlagets **RELIGIONSLEKSIKON** har omkring 1200 artikler som tar for seg de store religioner og deres lærere, vår tids trossamfunn og nyere religiøse åndsretninger. Et lærerikt oppslagsverk for alle som er interessert i tro og livssyn.

KUNNSKAPSFORLAGET